

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΜΕΝΗ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΣΦΑΛΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ
ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Παναγής Παναγιωτόπουλος

Εισαγωγικά: 5 Μαΐου 2010. Αθήνα

ΣΤΙΣ 5 ΜΑΪΟΥ 2010 η Βουλή των Ελλήνων, με την ψήφιση του Πρώτου Μνημονίου –όπως είθισται να αποκαλείται– σφραγίζει την έναρξη μιας μακράς περιόδου πολιτικών αλλαγών και κοινωνικής ανασφάλειας. Ήταν η επίσημη αρχή –όπως έμελλε να αποδειχθεί– μιας νέας συνθήκης γενικευμένης αστάθειας και σημαντικών εξελίξεων. Η προσφυγή σε έναν αυστηρό οικονομικό έλεγχο έναντι δανείων διάσωσης –όπως αποφασίστηκε εκείνη τη μέρα– ήταν η παραδοχή από ένα μικρό, στην πραγματικότητα, μέρος του πολιτικού συστήματος, της εξάντλησης του εθνικού μοντέλου ανάπτυξης.¹ Εκείνη τη μέρα θεσπίζεται η νομικο-τεχνική είσοδος σε μια καινούρια συνθήκη που θα διαταράξει το μεταπολιτευτικό δημοκρατικό ιστορικό συνεχές, εκείνο που εκκίνησε ως ζεύγος δημοκρατίας και ευημερίας με την τομή του 1974.

Η μέρα εκείνη είναι το σημείο μιας ατελέσφορης, προς το παρόν, ανατοποθέτησης της χώρας στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, εν γένει στο πλανητικό σύστημα ισχύος, με κύρια χαρακτηριστικά (α) την επικράτηση μιας γενικευμένης ανασφάλειας, (β) την παρατεταμένη οικονομική δυσπραγία, (γ) την οπισθοδρόμηση των πολιτισμικών μεγεθών και την παλινδρόμηση των κοινών πεποιθήσεων σε καταγωγικές δοξασίες και μορφές εθνικιστικού αυτισμού, (δ) τη μαζική καθοδική κοινωνική κινητικότητα και την αναστολή της δυναμικής κοινωνικού εκσυγχρονισμού, (ε) τη διατάραξη των σχέσεων με

1. Σ. Καλύβας, *Καταστροφές και θρίαμβοι. Οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας*, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2015, σ. 228-253· P. Panagiotopoulos - V. Vamvakas, «Acrobats on a rope. Greek society between contemporary European demands and archaic cultural reflexes», στο B. Temel (επιμ.), *The Great Catalyst. European union project and lessons from Greece and Turkey*, Lexington books, Lanham 2014, σ. 113-134· Κ. Τσουκαλάς, *Η Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας. Από τη μακρά εφηβεία στη βιαία ενηλικίωση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2013, σ. 21-32, 61-135.

τους παραδοσιακούς συμμάχους και εταίρους της χώρας και τη διεθνή υποβάθμιση της θέσης της, (στ) την υποβάθμιση της οικονομίας και την παγίωση των σχέσεων άμεσης πολιτικής εξάρτησης από τους δανειστές, (ζ) την πλήρη κατάρρευση του πολιτικο-κομματικού συστήματος² και την κατίσχυση αντιδυτικών-αντιφιλελεύθερων και κρατικιστικών ιδεολογικών σχημάτων.³

Αυτή η νέα πορεία της χώρας δρομολογείται –καταναγκαστικά, μα και ασύνειδα, εν πολλοίς– μέσα στην αίθουσα της Ολομέλειας. Την ίδια ώρα, έξω από τη Βουλή, μια μαζικότερη διαδήλωση θα εκτραπεί σε βίαιη στάση. Ένα ετερόκλητο πολιτικά πλήθος θα επιχειρήσει να εισβάλλει στο κτίριο και θα απωθηθεί με βία από την Αστυνομία. Μια ακτιβιστική ομάδα αγνώστου συνθέσεως –εφόσον αστυνομία και δικαιοσύνη με την ανοχή του πολιτικού συστήματος ολιγωρούν μέχρι σήμερα στη διαλεύκανση αυτού του εγκλήματος– θα δολοφονήσει τρεις εργαζόμενους τραπεζικούς υπαλλήλους υπό τις ιαχές και το λιντσάρισμα μερίδας διαδηλωτών στο –απολύτως απροστάτευτο και απροετοίμαστο– εκλεκτικιστικό νεοκλασικό υποκατάστημα της τράπεζας Μαρφίν στη Σταδίου.

Ήταν η διπλή αρχή ενός ατελούς τέλους· εκείνου της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας της ασφάλειας.⁴

Το φως της κρίσης πάνω στη μεταπολιτευτική Ελλάδα

Η ΜΕΓΑΛΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας είχε υποστεί το πρώτο και κατά πάσα πιθανότητα αποφασιστικό χτύπημα. Οι όροι της κοινωνικής συνύπαρξης έμελλαν, μετά από αυτό, να αμφισβητηθούν ριζικά. Το ίδιο θα συμβεί, όμως, και στο γνωσιακό-πολιτισμικό πλαίσιο, το γεω-στρατηγικό ορίζοντα της χώρας και το μοντέλο εκσυγχρονισμού της κοινωνίας και των θεσμών,⁵ των παραμέτρων δηλαδή που προσδιόριζαν το ισοζύγιο δυναμικής και αδράνειας στην Ελλάδα από το 1974 έως εκείνη τη στιγμή. Αυτή η απότομη

2. Γ. Βούλγαρης - Η. Νικολακόπουλος, «Εισαγωγή: ο εκλογικός σεισμός του 2012», στο Γ. Βούλγαρης - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2014, σ. 9-31· βλ., επίσης, Ε. Τεπέρογλου - Μ. Τσατσάνης, «Η επίσπευση ενός αργού θανάτου. Κομματικές ταυτίσεις και το τέλος του δικομματισμού», στο ίδιο, σ. 33-60, και Ε. Dinas - L. Rori, «The 2012 Greek Parliamentary Elections: Fear and Loathing in the Polls», *West European Politics*, τόμ. 36/1 (2013), σ. 270-282.

3. Τ. Σ. Παππάς, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, Ίκαρος, Αθήνα 2015, σ. 50-82.

4. Σημαντικές αποτυπώσεις και καταγραφές των νέων συναισθημάτων, Μ. Ντάβου - Ν. Δεμερτζής - Β. Θάνος, «Συναισθήματα, κίνητρα και πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα της κρίσης», στο Ν. Γ. Γεωργαράκης - Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και η αποδόμηση του πολιτικού*, Gutenberg/ΕΚΚΕ, Αθήνα 2015, σ. 29-50.

5. Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου. Παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού 1947-2000*, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 23-68, 141-188.

μεταβολή, αποτέλεσμα μιας υπερδεκαετούς εξάντλησης του εθνικού οικονομικού μοντέλου, της συστηματικής υπονόμευσης της βιωσιμότητας των δημόσιων οικονομικών, της κρίσης της συμβίωσης και του κοινωνικού δεσμού που εκδηλώνεται ήδη από την κοινωνική απάθεια μπρος στην πύρινη καταστροφή του 2007 και την απονομιμοποιητική εξέγερση της νεολαίας του 2008, δεν αφήνει πολλά περιθώρια αμφιβολίας. Η γνώριμη –στις γενιές που γεννήθηκαν από το 1970– Ελλάδα δεν ζει πια εδώ, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το σπίτι βρήκε και άλλον ενοικιαστή. Και αυτό διότι η μεταπολιτευτική απώλεια δεν είναι καθολική, δεν είναι ολοκληρωμένη και δεν είναι απολύτως σαφής.

Το παρόν μελέτημα αποτελεί μια απόπειρα διεξόδου μέσα στο μεταπολιτευτικό σύμπαν καθώς και μια δοκιμαστική προσπάθεια αναλυτικής αποτύπωσης των μεγάλων σταθερών, των κομβικών αντιπαραθέσεων και των διαιρέσεων που όρισαν τη μεταπολιτευτική κοινωνία μέσα από τον ιδιαίτερα δυνατό φωτισμό που προσφέρει η είσοδος σε αυτό που συμβατικά ονομάζουμε «ελληνική κρίση». Η τελευταία, αν ιδωθεί ως αναγκαστική, βίαιη και πρωτόφαντη εισαγωγή της Ελλάδας στο σύστημα της παγκόσμιας οικονομικής και κοινωνικής ανασφάλειας, στην ολισθηρή πλανητική πλατφόρμα της αβεβαιότητας και του αστάθμητου, της απόλυτης αγοραίας επικινδυνότητας, μας βοηθάει να γνωρίσουμε καλύτερα την περίοδο 1974-2010 και να αντιληφθούμε ότι ο ελάχιστος παρονομαστής όλων των χρονικοτήτων και δυνάμεων της Μεταπολίτευσης ήταν η ασφάλεια. Η ασφάλεια ως γενικός κανόνας της εμπειρίας και της καθημερινής ζωής τόσο σε θεσμικό πολιτικό και στρατηγικό επίπεδο όσο και ως μορφή της εξατομίκευσης και οργάνωσης των κοινωνικών συναισθημάτων.⁶

Πολλά από εκείνα τα στοιχεία που χάθηκαν με τη χρεοκοπία του ελληνικού οικονομικού μοντέλου υπήρξαν στην πραγματικότητα οι συναισθηματικοί, ιδεολογικοί και πολιτισμικοί αρμοί της μακράς περιόδου ευημερίας και προόδου που ονομάστηκε Μεταπολίτευση. Και παράλληλα, τα σκοτεινά ή ελπιδοφόρα (ανάλογα με το ιδεολογικό πρίσμα του καθενός) αντισυναινετικά, συγκρουσιακά και εξαιρετικά ριψοκίνδυνα χαρακτηριστικά της νέας εποχής είναι ακριβώς εκείνα που η μεταπολιτευτική δημοκρατική συναίνεση είχε αποκλείσει ή απωθήσει (ανάλογα με τη σκοπιά του καθενός εκ νέου) ή καλύτερα είχε καταφέρει να υπερβεί.

Μια ολοκληρωμένη ανάλυση της μετάβασης από την προστατευόμενη στην ανασφαλή δημοκρατία θα απαιτούσε ενδελεχή μελέτη για τον ακριβή προσδιορισμό του ντετερμινιστικού παράγοντα (ασφάλεια-ανασφάλεια) κάθε συγκυρίας αυτής της τεσσαρακονταετίας.⁷ Τι είναι αυτό που οδηγούσε στην ε-

6. Στο ίδιο.

7. Κ. Featherstone - Δ. Παπαδημητρίου, *Τα όρια του εξευρωπαϊσμού. Δημόσια πολιτική και μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, Εκδόσεις οκτώ, Αθήνα 2010.

πικράτηση της ασφάλειας ή της ανασφάλειας κάθε φορά; Αυτό που παρήγαγε ασφάλεια ήταν η ίδια η ελληνική κοινωνική δομή ή το διεθνές περιβάλλον του Ψυχρού Πολέμου με την σταθερότητά του και την στρατηγική ισορροπία που εξασφάλιζε για τις ευάλωτες χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας όπως η Ελλάδα; Και αν είναι το δεύτερο, γιατί η Ελλάδα δεν εισήλθε στον ανασφαλή κόσμο, όπως τόσες άλλες χώρες στην ευρωπαϊκή και δυτικομεσογειακή της γειτονιά, μετά το πέρας του διπολισμού; Αντίστροφα τώρα, η βύθιση στη δίνη των κινδύνων, της ρευστότητας και της εντροπίας μετά το 2010 είναι αποκλειστικό αποτέλεσμα της επιδείνωσης εξωτερικών καταναγκασμών ή προϊόν ενδογενών αδυναμιών; Ακόμη, μπορεί κανείς να ρωτήσει, σε ποιες περιπτώσεις οι πολιτικές εσωτερικές αποφάσεις έπαιξαν ρόλο στην ανανέωση του μεταπολιτευτικού κανόνα ασφαλείας και πότε τον υπονόμισαν;⁸ Τέλος, και αυτό θα αποτελούσε την αφετηρία μιας συνολικής αναδιαπραγμάτευσης της μεταπολιτευτικής Ελλάδας έως και σήμερα από τη σκοπιά μιας κοινωνιολογίας της διακινδύνευσης και μιας φαινομενολογίας του κοινωνικού εκσυγχρονισμού, εγείρεται το ερώτημα εάν η παρατεταμένη ασφάλεια, σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής εμπειρίας, η διαρκής αναβολή της εκμάθησης του σύγχρονου καπιταλισμού και η εμπέδωση ενός έθους ασφάλειας (και όχι ευημερίας και κατανάλωσης, όπως λέγεται) ευθύνεται για το μέγεθος της εθνικής και κοινωνικής έκθεσης σε οξύτατους κινδύνους και ρίσκα.⁹

Σε κάθε περίπτωση, ο παρών συλλογισμός δεν φιλοδοξεί να αποδώσει ολόκληρη την κυματομορφή των διαδικασιών εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας, τις ανισότητες και τις παλινδρομήσεις του, παρά στέκεται στη δυνατότητα να δούμε τη μεταπολιτευτική Ελλάδα ως κατεξοχήν εποχή της ασφαλούς δημοκρατίας, με ό,τι μπορεί να σημαίνει αυτό. Υπό το φως μιας νέας μικτής συνθήκης όπου η πραγματικότητα των κινδύνων συναντά αυτήν ακριβώς την παρωχημένη δομή της ασφάλειας, μια δομή που την ώρα που αντιστέκεται χάνει τους πόρους της αναπαραγωγής της, οδηγώντας τη χώρα σε μια μόνιμη περιδίληση.

Μεταπολίτευση Ι: γεω-στρατηγική ασφάλεια, οργανικός ευρωπαϊσμός

ΤΑ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ εμπέδωσαν το αίσθημα ασφάλειας σε όλα τα επίπεδα. Η Ελλάδα της αγροτικής επισφάλειας, της ορεινής φτώχειας, της

8. Δ. Π. Σωτηρόπουλος, «Πολιτική, κράτος, κοινωνία: Τομές και συνέχειες από την προδικτατορική στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», στο Αρ. Πασσάς - Δ. Π. Σωτηρόπουλος - Θ. Τσέκος (επιμ.), *Θεσμοί στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Αποτίμηση μιας αντιφατικής περιόδου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2015 (υπό έκδοση).

9. Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου*, ό.π., σ. 37-68, 335-448.

ενδεούς εργατικής μετανάστευσης και της παρατεταμένης αγροτικής εξόδου, της παιδικής θνησιμότητας, των εμφύλιων αντιπαραθέσεων, των πολιτικών διώξεων, της πολεμικής επανάληψης είχε οριστικά ενταφιαστεί τον Ιούλιο. Μαζί με αυτά στο λεγόμενο «χρονοντούλαπο της Ιστορίας» θα περάσει ο δεξιός αυταρχισμός, η συστηματική ανάμιξη του στρατού στην πολιτική και θα ανοίξει ο δρόμος για την οργανική ένταξη στην ευρωπαϊκή ταυτότητα και τη μεσοστρωματοποίηση της κοινωνίας που θα ακολουθούσε.¹⁰

Δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο που η έναρξη της περιόδου εθνικής ασφάλειας, οργανικής ένταξης στην Ευρώπη και αποστρατικοποίησης της κοινωνίας συμπίπτει και γεννιέται μέσα από το φιάσκο του μικρού ταπεινωτικού πολέμου που ακολούθησε το πραξικόπημα των Αθηνών στην Κύπρο. Αυτή η ύστατη εξωτερική επιθετικότητα συνόδεψε μοιραία την πλέον ιδεολογική φάση της χούντας και απονομιμοποιήθηκε μαζί με τη μακρά παράδοση ενεργού ανάμιξης του στρατού στην πολιτική και στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής.¹¹ Η χουντική καταστροφική πολιτική του αστοχείωτου εθνικισμού οδήγησε στην κυπριακή τραγωδία, απομακρύνοντας τελικά την Ελλάδα από κάθε ένοπλη επιθετικότητα στη Βαλκανική και τη Μεσόγειο.¹²

Το μεταπολεμικό status quo, όπως αυτό στρατηγικά σφραγίστηκε με τον ελληνικό ατλαντισμό και την ιδρυτική συμμετοχή στο NATO, θα συνεχιζόταν με μικρές παραλλαγές και στα χρόνια που ακολούθησαν την αποκατάσταση-επανίδρυση της δημοκρατίας στη χώρα, απαλλαγμένο, δε, από την εσωτερική του πτυχή, τον οργανωμένο και θεμελιωτικό για το τότε εγχείρημα αντικομμουνισμό. Η αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του NATO από τον Κ. Καραμανλή στις 14 Αυγούστου 1974 αποκαταστάθηκε σχετικά σύντομα, το 1980. Αποδείχτηκε, στην πραγματικότητα, μια πολιτική απόφαση χαμηλής πρακτικής εμβέλειας, αλλά έντονου συμβολισμού, η οποία

10. Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», στο Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, β' έκδοση, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014, σ. XXVII-LXXI· Γ. Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα 1974-2004», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000. Η Ελλάδα της ομαλότητας 1974-2000. Δημοκρατικές κατακτήσεις, οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική σταθερότητα*, τόμ. 10, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 9-50.

11. T. A. Coulombis - P. Yannas, «The stability quotient of Greece's post-1974 democratic institution», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 2 (1983)· Θ. Βερέμης, «Οι ένοπλες δυνάμεις από την Δικτατορία στη Δημοκρατία», *Νέα Εστία*, τόμ. 1862 (2014), σ. 426-441· του ίδιου, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική. Από την ανεξαρτησία ως τη δημοκρατία*, Κούριερ εκδοτική, Αθήνα 2000.

12. Ι. Σ. Στεφανίδης, «Δημόσιος λόγος και εξωτερική πολιτική στην Ελλάδα της Δικτατορίας Ιωαννίδη: η περίπτωση του Κυπριακού», *Νέα Εστία*, τόμ. 1862 (2014), σ. 441-467· Α. Παναγιωτόπουλος, *Η Δημοκρατία της συγκίνησης. Ίμια-Οτσαλάν: αντιεκσυγχρονιστικές και εκσυγχρονιστικές τάσεις στο πολιτικό σύστημα*, Πόλις, Αθήνα 2002.

δεν έθεσε σε κίνδυνο το στρατηγικό προσανατολισμό της χώρας και την ειρηνική της ανασυγκρότηση. Η νεότευκτη ελληνική δημοκρατία μπορούσε να διαχειριστεί το γεγονός ότι εντασσόταν αντικειμενικά σε δύο στρατηγικές και δυνάμει στρατιωτικές αντιπαραθέσεις. Μία στρατηγικού χαρακτήρα και χρονολογούμενη ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '40, τον Ψυχρό Πόλεμο. Και μία δεύτερη που, εντός του ατλαντικού στρατοπέδου, ενέπλεκε την ίδια σε μια διαρκή αντιπαραθεση με την Τουρκία της αποδεδειγμένης πια επιθετικότητας και στρατιωτικής ικανότητας.

Εκτός, όμως, από την καραμανλική επιβεβαίωση του ατλαντισμού της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, η αγκίστρωση στην κατεξοχήν δυτική καπιταλιστική συμμαχία επικυρώθηκε και από την έτερη μεγάλη πολιτική οικογένεια της περιόδου, το ΠΑΣΟΚ. Μπορεί ο αντιδυτικισμός, ο αντιαμερικανισμός και ο φιλοαραβισμός να ρίζωσαν στην πολιτική κουλτούρα της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας, αλλά ο δεδηλωμένος αντιιμπεριαλιστικός τριτοκοσμικός στόχος του ΠΑΣΟΚ του '70 να αποσύρει τη χώρα από το ΝΑΤΟ και να ακυρώσει την ένταξη στην ΕΟΚ έμειναν κενό γράμμα.¹³ Εν γένει η Μεταπολίτευση, παρά το ισχυρό ιδεολογικό κίνητρο που είχε προσφέρει η αμερικανική διαχείριση της επιρροής της στην Ελλάδα πριν και κατά τη διάρκεια της χούντας, δεν απώλεσε τα ωφέληματα διεθνούς ασφαλείας που πρόσφερε ο ψυχροπολεμικός διπολισμός, η ισορροπία του τρόμου και, εντέλει, η διεθνής σταθερότητα και η στρατιωτική αδράνεια στην ευρύτερη περιοχή της Ευρώπης.

Εξίσου μεγάλη σημασία έχει το γεγονός ότι μετά το πέρας της σταθεροποιητικής συνθήκης του Ψυχρού Πολέμου και τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, η μεταπολιτευτική Ελλάδα κατάφερε να μην ενδώσει στις ανασφάλειες της δικής της εθνικής αφήγησης, του εθνικισμού,¹⁴ σε εκείνες που αναγκαστικά θα τροφοδοτούσε ο νεοαλυτρωτισμός στην περιοχή και η πολεμική αναβίωση των βαλκανικών εθνικισμών. Η σύνταξη με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς – οι οποίοι έτσι κι αλλιώς συμπορεύονταν πλέον σε μεγάλο βαθμό με την αμερικανική πολιτική ασφαλείας και διεθνών επεμβάσεων – μπορεί να τροφοδοτούσε τον ιδεολογικό αντιευρωπαϊσμό, μείωνε όμως την εθνική αβεβαιότητα και καλλιεργούσε την πεποίθηση ασφαλείας του πληθυσμού. Από την άλλη, η «μακεδονική εμπλοκή» και η ανάδειξη ενός ασθενικού, κοι-

13. Δ. Π. Σωτηρόπουλος, «Ο Ανδρέας Παπανδρέου οδεύοντας προς την εξουσία, 1974-1981», στο *Νέα Εστία*, τόμ. 1862 (2014), σ. 494-519· Μ. Σπουρδαλάκης, «ΠΑΣΟΚ. Η αλλαγή από αντισύστημα σε καθεστωτικό κόμμα», στο Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80...*, ό.π., σ. 446-448.

14. Η Άννα Φραγκουδάκη εντοπίζει πολύ πειστικά τις αιτίες ανάπτυξης της Χρυσής Αυγής σε μορφές απαρχαιωμένου εθνικισμού, σε ένα είδος εθνικιστικής καθυστέρησης (η έκφραση δική μου). Βλ. Α. Φραγκουδάκη, *Ο εθνικισμός και η άνοδος της Ακρας Δεξιάς*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ. 149-252. Βλ., επίσης, Θ. Λίποβατς, «Η ανασφαλής ελληνική ταυτότητα και η αποτυχία των νεωτερικών αξιών», *Επιστήμη και κοινωνία*, τχ. 31 (2013-2014), σ. 101-119.

νότοπου και άκοπου εθνικισμού θα συσπειρώσει για πρώτη φορά τις δυνάμεις της εθνικής ανασφάλειας, θα συντηρητικοποιήσει το δημόσιο λόγο και θα φτιάξει εθνικές συναινέσεις σε μάχες οπισθοφυλακών.¹⁵ Αυτή η αρνητική παρακαταθήκη φοβίας και αναδίπλωσης δεν είναι αμελητέα, κυρίως γιατί θα μετατρέψει τον αδρανή κομπορμιισμό του σχολικού εθνικισμού σε ενεργή πολιτική ρητορική και θα ενώσει ετερόνομες κοινωνικές και ιδεολογικές δυνάμεις στο πλαίσιο μαζικών λαϊκιστικών κινητοποιήσεων ενός απειλούμενου έθνους.¹⁶ Στην ουσία, όμως, δεν οδήγησε σε εθνικό εκτροχιασμό ή σε μόνιμη διαφοροποίηση από τον ευρωπαϊκό κανόνα – ο οποίος δεν υπήρξε έτσι κι αλλιώς ούτε εκείνη την περίοδο ενιαίος στην κανονικότητά του ή αδιάβροχος στις εθνικολαϊκιστικές πιέσεις που είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται.

Μεταπολίτευση II: Ήπια ζωή, χαμηλή αίσθηση κινδύνου

ΑΝΑΛΟΓΗ ΑΙΣΘΗΣΗ ασφαλείας επικράτησε και στο επίπεδο της καθημερινής εμπειρίας των πολιτών. Κύριο συστατικό της κοινωνικής συνύπαρξης, κόμβος του κοινωνικού δεσμού και βασικό συναίσθημα που οργάνωνε την κοινωνική συνύπαρξη στο εσωτερικό ήταν ακριβώς η μη-αναγνώριση ουσιωδών κινδύνων κατά της ζωής, της σωματικής ακεραιότητας, της υγείας και της περιουσίας.

Η μητροπολιτική ζωή στη Μεταπολίτευση είναι κληρονομιά της μεγάλης μεταπολεμικής εικοσιπενταετίας ανάπτυξης, εκείνης που στέγασε ικανοποιητικά την εσωτερική μετανάστευση στην αθηναϊκή πολυκατοικία, που υποστήριξε την πληθυσμιακή ομοιογένεια, δίνοντας από το 1974 και μετά την ώθηση για τη διερεύνηση ή και την κατασκευή νέων μεσοστρωμάτων.¹⁷ Με άλλα λόγια, η ασφάλεια, τόσο σπάνια στις δυτικές μητροπόλεις την ίδια περίοδο, ήταν στα καθ' ημάς βιωμένη εμπειρία. Αυτό που μια κάποια τεχνική ορολογία ονομάζει κοινωνική συνοχή, αλλά που στην πραγματικότητα ήταν μια πορώδης κοινωνική διαστρωμάτωση, αποτυπωνόταν στη διαταξική χρήση των δημόσιων χώρων και στη σταδιακή ενοποίηση του πληθυσμού μέσα από τον εκδημοκρατισμό των καταναλωτικών πρακτικών. Η ασφάλεια της καθημερινής ζωής, στην Αθήνα τουλάχιστον, και η ηπιότητα της κοινωνικής εμπειρίας είναι η κύρια αστική εμπειρία της Μεταπολίτευσης – τουλάχιστον μέχρι τη μαζική εγκατάλειψη των παλαιών συνοικιών του κέντρου, την προ-

15. Α. Πανταζόπουλος, *Η δημοκρατία της συγκίνησης*, ό.π., σ. 9-19, 93-132· Ν. Δεμερτζής - Θ. Λίποβατς, *Φθόνος και μνησικακία. Τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 200-244.

16. Για την αμφισημία της λαϊκιστικής προεκλογικής κινητοποίησης βλ. Β. Βαμβακάς, *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση. Πολιτικότητα και θέαμα*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 80-82, 84-92, 247-260.

17. Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80...», ό.π.

αστιοποίηση της ζώνης πέριξ του αεροδρομίου των Σπάτων και των Μεσογείων στο σύνολό τους κατόπιν, στην οποία προσέφυγαν ανερχόμενα μεσοστρώματα εγκαταλείποντας, με περισσή ταξικότητα, τους φτωχότερους κατοίκους του κέντρου στη δύσκολη και αγωνιώδη πλέον συνύπαρξη με τη μαζική μετανάστευση του δεύτερου κύματος.¹⁸

Η δυτική και τριτοκοσμική εμπειρία της αστικής παραβατικότητας καθυστέρησε αρκετές δεκαετίες. Η νυχτερινή γυναικεία βόλτα στη πόλη μπορεί να υπόκειτο σε ποσοδιακή φαλλική επιθετικότητα και σεξουαλική παρενόχληση, μα παρέμενε μέχρι πρόσφατα μια κοινή εμπειρία αστικής ευημερίας και ασφάλειας. Αλλά και στο ζήτημα της πολιτικής βίας, η ασφαλής μεταπολιτευτική συνθήκη δεν διαταράχθηκε ιδιαίτερα παρά τη μακρά και αποτελεσματική δράση της αριστερής τρομοκρατίας.¹⁹ Με εξαίρεση την τυφλή ακροδεξιά τρομοκρατία του τέλους του '70 και των αρχών του '80, η πολιτική βία εκφράστηκε από μια σειρά δολοφονικών, πλην όμως στοχευμένων δράσεων, της αριστερής τρομοκρατίας, η οποία δεν μπόρεσε να παραβιάσει στην πραγματικότητα τα όρια της κοινωνικής συναίνεσης και δεν δημιουργούσε συναισθήματα φόβου. Εξάλλου, η πολιτική της δικαιολόγηση, καθώς και οι στόχοι που είχαν επιλεγεί, δεν αντιμάχονταν τις βασικές προκείμενες της κυρίαρχης ιδεολογίας. Επρόκειτο περισσότερο για μια ένοπλη κοινοτοπία, έναν δολοφονικό σχολιασμό της επικαιρότητας που μπορεί να ενίσχυε την αριστερή ηγεμονία στην κοινωνία μέσω της υπενθύμισης μιας δυνατότητας βίας και μιας φαντασιωσικής «ικανότητας διαφυγής» από τον καπιταλιστικό-αστικό κανόνα, ενίσχυε τον αντιδυτικισμό και την ιδεοληπτική συνωμοσιολογία, αλλά σχεδόν ποτέ δεν δημιούργησε το φόβο του τυχαίου θύματος, με εξαίρεση ίσως τη δολοφονία του Θάνου Αξαριλιάν, που σήμανε και την πρώτη κοινωνική αμφισβήτηση της έως τότε συμπαθούς ένοπλης 17N.²⁰

Μεταπολίτευση III: τεχνολογία και επιστημονική αυθεντία απέναντι στις καταστροφές, η απρόσβλητη κοινωνία

ΣΤΟ ΕΠΗΠΕΔΟ της τεχνολογικής ανασφάλειας, ιδιάζον γνώρισμα των κοινωνιών που υπερβαίνουν την κλασική νεωτερικότητα για να ενσωματώσουν τις

18. Το πρώτο κύμα αφορά ανθρώπους που προήλθαν από τις πρώην σοβιετικές χώρες, ενώ το δεύτερο ανθρώπους από χώρες της Ινδικής υπο-ηπείρου, τη Μέση Ανατολή, την υποσαχάρια Αφρική και το Μαχρέμπ.

19. Γ. Κασμιέρης, *Ακραία φαινόμενα διαρκείας. Βία και τρομοκρατία στη Μεταπολίτευση*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015, σ. 13-49.

20. Π. Παναγιωτόπουλος, «17 Νοέμβρη. Μια περιοδολόγηση, η ανθρωπιστική ταύτιση με το θύμα και η τομή του θανάτου του Θάνου Αξαριλιάν», στο Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80...*, ό.π., σ. 101-104.

τροπικότητες του ύστερου καπιταλισμού,²¹ η μεταπολιτευτική Ελλάδα, με τις ιδιότυπες αντικαπιταλιστικές εκλογικεύσεις, πέρασε κάθε φορά πάνω από τον πήχη του φόβου, χωρίς να υστερεί ιδιαίτερα σε επίπεδο ενσωμάτωσης σύγχρονων τεχνολογιών.²² Η διαχείριση του σεισμικού κινδύνου (η λιγότερο εξαρτημένη από την τεχνολογία μορφή καταστροφής στο σύγχρονο κόσμο) και των επιπτώσεών του υπήρξε μάλλον καθουραχαστική και αποτελεσματική, παρά τους πολλούς και καταστροφικούς σεισμούς της περιόδου. Οι τεχνολογικές και επιστημονικές γνώσεις που προκάλεσε ο εκάστοτε σεισμός ενσωματώθηκαν στους θεσμούς και στην κοινωνική γνώση, με αποτέλεσμα η σεισμική εμπειρία των πολιτών να είναι εν πολλοίς εκλογικευμένη και να μην προκαλεί συλλογικά τραύματα και ανυπέρβλητους φόβους.²³

Εν γένει, όμως, στις αμιγώς τεχνολογικές κρίσεις, όπως είναι τα θαλάσσια και αεροπορικά δυστυχήματα, η κοινωνική και κρατική διαχείριση έγειρε περισσότερο προς τη σύγχρονη διαχείριση με όρους ασφάλειας και προς όφελος του ατόμου και της ευημερίας του, παρά προς εκείνους μιας αποδοχής ενός «μοιραίου» γεγονότος που θίγει κοινότητες, ομάδες και συλλογικότητες κρατώντας τις μέσα στο φόβο και τις χαμηλές προσδοκίες.²⁴ Στα σημεία συνάντησης κλασικής θεομηνίας και τεχνολογικής διαχείρισης μπορούμε επίσης να ισχυριστούμε ότι οι χρήσεις της τεχνολογίας που εφαρμόστηκαν, προσαρμόστηκαν ή επινοήθηκαν, ενίσχυσαν την αίσθηση συνέχειας και ομαλότητας της ζωής. Ριζικά επίσης ενδυνάμωσαν τις προσδοκίες του ευζηνίου μέσα από τον πλατύ εκδημοκρατισμό της ευδαιμονικής κουλτούρας. Κάτι τέτοιο οδήγησε βέβαια στην αίσθηση του άτρωτου, η οποία όμως, όταν διαφεύδεται, οδηγεί σε άμεση ψυχική κατάρρευση και καταλυτική αδυναμία ανάκτησης. Η περίπτωση του φονικού καύσωνα του '87 είναι πάντως δηλωτική της ικανότητας μιας κοινωνίας να φροντίζει την ασφάλειά της και κυρίως

21. U. Beck, *La société du risque. Sur la voie d'une autre modernité*, Champs-Flammarion, Παρίσι 2001, σ. 399-470, και U. Beck - E. Beck-Gernsheim, *Individualization: institutionalized individualism and its social and political consequences*, Sage, Λονδίνο 2002, σ. 101-201· G. Clavandier, *La mort collective. Pour une sociologie des catastrophes*, CNRS, Παρίσι 2004, σ. 119-182· P. Peretti-Watel, *Sociologie du risqué*, Armand Collin, Παρίσι 2003, σ. 63-96· Α. Γκίντενς, *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών. Πώς επιδρά η παγκοσμιοποίηση στη ζωή μας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002, σ. 39-76.

22. Η Ελλάδα αρνήθηκε την πυρηνική τεχνολογία (εξαιτίας της εγγενούς σεισμικότητας του ελληνικού υπεδάφους) εφαρμόζοντας την αρχή της προφύλαξης, που αποτελεί σύγχρονο πολιτικό εργαλείο, αποτέλεσμα στάθμισης κινδύνων και ωφελημάτων.

23. Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80...», ό.π., σ. XXXI-L· Ι. Λογοθέτη, «Σεισμός 1981. Από τον πανικό στο αίτημα για αντισεισμική προστασία», στο Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80...*, ό.π., σ. 536-539.

24. Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου*, ό.π., σ. 153-188.

να αναπαράγει την αίσθηση ασφάλειάς της. Να παραμένει στη νεωτερική συνθήκη της χρήσης της επιστημονικής αυθεντίας και της τεχνολογικής υπεροχής έναντι της φύσης και να αποκρούει την αυξανόμενη περιβαλλοντική επικινδυνότητα. Στο παράδειγμα του καύσωνα θα δούμε, από τη μια, την επινόηση και προσαρμογή μιας τεχνολογίας κλιματισμού, που άλλαξε ουσιαστικά την οικιακή ζωή, αλλά προσαρμοζόμενη στα δεδομένα της εκτεταμένης ιδιοκατοίκησης και της γενικής μικροϊδιοκτησίας (ατομικά μικρά κλιματιστικά σε σπίτια και γραφεία και χώρους εργασίας εν γένει) και, από την άλλη, τη συστηματική εκπαίδευση των θεσμών και των ατόμων στην αντιμετώπιση του καύσωνα, μια γνώση που γρήγορα κατακτήθηκε ειδικά από τις ευπαθείς ομάδες και αύξησε δραστικά την προστασία και αυτοπροστασία τους.²⁵ Από την άλλη, μέθοδοι αντιμετώπισης των κινδύνων για τη ζωή από τις πυρκαγιές λειτούργησαν προσφέροντας μια αίσθηση μη απειλής επί πολλές δεκαετίες. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, ότι ο συγκεκριμένος κανόνας διεύρυνε το καλοκαίρι του 2007, με την αβελτηρία των αρχών να λάβουν μέτρα προφύλαξης όπως η εκκένωση οικισμών, με αποτέλεσμα να οδηγηθούμε στο θάνατο δεκάδων ανθρώπων, και μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πρόδρομο σημάδι της κρίσης, δηλαδή μια εισαγωγή στην ανασφαλή ζωή.²⁶

Μεταπολίτευση IV: υγιής αδιατάρακτος βίος χωρίς οδύνη

Ο ΑΔΙΑΤΑΡΑΚΤΟΣ και ανώδυνος βίος, έξω από τους κινδύνους για την ίδια την υπόσταση του υποκειμένου, έχει πάντως ως ορίζοντά του την καλή υγεία και την αίσθηση προστασίας από την ασθένεια. Η διάδοση της νοσοκομειακής φροντίδας και της διασποράς κέντρων υγείας σε όλη την περιφέρ-

25. Γ. Μαρκάτας, «Καύσωνας. Το ανθρωπιστικό δράμα, η υπερπολιτικοποίηση και η λήθη», στο Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80...*, ό.π., σ. 258-260.

26. Το 1986 η ελληνική κοινωνία θα βρεθεί αντιμέτωπη με τον πυρηνικό κίνδυνο, όπως οι περισσότερες ευρωπαϊκές κοινωνίες που ενημερώθηκαν επαρκώς για το δυστύχημα του Τσερνόμπιλ. Σε αντίθεση, π.χ., με την Γαλλία, όπου η κρατική προπαγάνδα (ελεγχόμενη από το γκαλιλικό προέλευσης λόμπι της πυρηνικής ενέργειας, μέσα και έξω από τις κρατικές δομές, το Στρατό και την ιδιωτική οικονομία) οι Έλληνες ενημερώθηκαν με τη μέγιστη δυνατή επάρκεια για τις εξελίξεις και τους κινδύνους. Η αντίδρασή τους είχε στοιχεία φόβου και πανικού. Κάτι τέτοιο όμως ήταν περισσότερο μια «μεταμοντέρνα» αντίδραση μπροστά σε μια τελείως καινούρια συνθήκη, όπου ο κίνδυνος γίνεται υπερεθνικός και διαταξικός και εν πολλοίς μη αναστρέψιμος από μια αμέριμη ψυχραιμία βγαλμένη από τη βαθιά εμπιστοσύνη στην επιστήμη και την τεχνολογία όπως την άρθρωνε η κλασική νεωτερικότητα. Το θέμα είναι εντούτοις ανοικτό και παρουσιάζει σε κάθε περίπτωση τεράστιο ενδιαφέρον. Ιδού μια πρώτη κοινωνιολογική προσέγγιση του Μ. Ψαρά, «Τσερνόμπιλ. Η Ελλάδα των "ρεμ" και των "μπεκερέλ", του διατροφικού πανικού και της οικολογικής αγωνίας», στο Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80...*, ό.π. σ. 597-600.

ρεια, που έφερε η ίδρυση και η ανάπτυξη του ΕΣΥ, μπορεί να μην οδήγησαν σε μια σύγχρονη πρωτοβάθμια φροντίδα, έφτιαξαν, όμως, ένα ισχυρό πλέγμα (ιδεολογικό και εμπειρικό) στο οποίο η καλή υγεία γινόταν μοχλός της ατομικής ανάπτυξης και αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνικής συναίνεσης.²⁷ Ύστατη και ύψιστη, ενδεχομένως, εκδοχή αυτού του πυκνού κώδικα ασφαλείας, που περιλαμβάνει από την αποτροπή των κινδύνων για το φυσικό πρόσωπο, την ψυχολογική ισορροπία, την κοινωνική αποδοχή και συμμόρφωση στους κανόνες της πολυτέλειας και την πρόσβαση σε αναισθητικές πρακτικές και άλλες μεθόδους αποφυγής της οδύνης, μπορεί κανείς να θεωρήσει την εκτεταμένη πρόσβαση σε μαιευτικές και γυναικολογικές τεχνολογίες. Αξίζει, δε, να διευκρινιστεί ότι ο εκδημοκρατισμός του ευ ζην, των αναισθητικών τεχνικών και η αποδοχή ενός πολιτισμού χωρίς πόνο, όπως εφαρμόστηκε στην εμπειρία της μητρότητας στην ύστερη Μεταπολίτευση, συνοψίζει τόσο τη γενική επένδυση στην υγεία και την αξιοπρεπή περίθαλψη της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου όσο και τη δημοσιονομική εκτροπή γύρω από τον άξονα της υγείας της επόμενης φάσης. Η διάδοση της επισκληρίδιου, η καθολικοποίηση σχεδόν του τοκετού με καισαρική τομή²⁸ και ολική νάρκωση, η ανάδειξη του ιδιωτικού μαιευτηρίου σε υποχρεωτικό δείγμα ευρωστίας και οικογενειακής επιτυχίας, η διάδοση της πρακτικής ψευδεπίγραφης πιστοποίησης επαπειλούμενης κύησης στο δημόσιο τομέα είναι τα συμβολικά (και πραγματικά ως προς τα δημοσιονομικά και εν γένει οικονομικά τους αποτελέσματα) ορόσημα μιας συνθήκης²⁹ όπου η μη-οδύνη (εμφατικά συνυφασμένη με την έναρξη της ζωής, δηλαδή ως παρακαταθήκη, ένα παιδί που γεννήθηκε έξω από το περιβάλλον του πόνου της μάνας προβλέπεται να ζήσει χωρίς αυτόν) επιτυγχάνεται μέσα σε μια πλήρη αδιαφορία για το οικονομικό της κόστος.³⁰ Γι' αυτό και αποτελεί και την ύστατη στιγμή αυτής της συνθήκης, το πιο μακρινό σημείο στον ορίζοντα του αδιατάρακτου ανώδυνου βίου: αποτελεί ένα από τα πιο κρίσιμα μεγέθη της κατάρρευσης των οικονομικών του κράτους, της ανομικής συμπεριφοράς, του

27. Κ. Σουλιάτης, «ΕΣΥ. Η (καθυστερημένη) ικανοποίηση ενός καθολικού κοινωνικού αιτήματος», στο Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα...*, ό.π., σ. 204-207, και Η. Μόσιαλος - Σ. Αλιν, «Ομάδες συμφερόντων και η μεταρρύθμιση του συστήματος υγείας στην Ελλάδα», στο Κ. Featherstone (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 301-338. Βλ. και Γ. Τούντας, *Η υγεία του ελληνικού πληθυσμού. 1986-2006*, Παπαζήσης, Αθήνα 2009.

28. Το 2005 το 47% των γεννήσεων στην Ελλάδα γινόταν με καισαρική τομή. Βλ. συνολικά-τερα Ε. Mossialos - Σ. Allin - Κ. Karras - Κ. Davaki, «An investigation of Caesarean sections in three Greek hospitals: the impact of financial incentives and convenience», *European Journal of Public Health*, τόμ. 15/3 (2005), σ. 288-295.

29. L. Sfez, *La santé parfaite. Critique d'une nouvelle utopie*, Seuil, Παρίσι 1995.

30. Ε. Mossialos - Σ. Allin - Κ. Karras - Κ. Davaki, «An investigation of Caesarean sections in three Greek hospitals...», ό.π., σ. 288-295.

πλουτισμού ομάδων προσοδούχων και τελικά του χρεοκοπικού σπειροειδούς της περιόδου που ακόμα διανύουμε.³¹

Μεταπολίτευση V: προστατευμένα μεσοστρώματα, διαγενεακός συμβιβασμός

ΕΙΝΑΙ, ΣΗΜΕΡΑ, προφανές ότι αυτή η συνθήκη έχει πλέον αρθεί. Οι επάλληλες χρεοκοπίες από το 2010 μέχρι το 2015, η οξεία μεταναστευτική και προσφυγική κρίση, η σταδιακή επιδείνωση των κοινωνικών δικτύων και υπηρεσιών, αλλά και η κάμψη του επιπέδου των δημόσιων υποδομών ασφαλείας, η έξαρση της εγκληματικής βίας και η παγίωση πολλαπλών επιπέδων της πολιτικής βίας αποκαλύπτουν μια χώρα σε μόνιμο στρες, που μικρή σχέση διατηρεί με τη μεταπολιτευτική δημοκρατία της ασφάλειας. Μια περίοδος που αντιμετωπίζεται ολοένα και πιο νοσταλγικά,³² διότι, παρά την αντίσταση στη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας και στην εγκατάλειψη των παλιών δομών οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων και της κρατικής δαπάνης, το μεταπολιτευτικό συναισθηματικό περιβάλλον θεωρείται παρελθόν.

Είναι προφανές ότι η άρση των όρων της μη-διακινδύνευσης³³ (πλήρους ή μερικής, αποτελεσματικής οικονομικά ή ατελέσφορης, δεν έχει στο σημείο αυτό μεγάλη σημασία) έχει ως πυρήνα τα δημόσια οικονομικά, την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας, την κατανομή των πόρων, το εύρος και την αρχιτεκτονική των κοινωνικών ανισοτήτων. Με άλλα λόγια, τίποτε από όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως ως σημεία τομής μεταξύ του «επικίνδυνου σήμερα» με την «κοινωνία σε ασφάλεια» του μεταπολιτευτικού παρελθόντος δεν θα είχε τόσο μεγάλη σημασία αν δεν νοηματοδοτούνταν από την επικράτηση της οικονομικής ρευστότητας και της κοινωνικής επικινδυνότητας μετά τη χρεοκοπία του 2010 και τις ακόλουθες διολισθήσεις της εθνικής οικονομίας.³⁴

31. M. Matsaganis, «The welfare state and the crisis: the case of Greece», *Journal of European Social Policy*, τόμ. 21/5 (2011), σ. 501-513· Χ. Ιορδάνογλου, *Κράτος και ομάδες συμφερόντων. Μια κριτική της παραδεδομένης σοφίας*, Πόλις, Αθήνα 2013· Α. Δοξιάδης, *Το αόρατο ρήγμα. Θεσμοί και συμπεριφορές στην ελληνική οικονομία*, Ίκαρος, Αθήνα 2013, σ. 17-53, 95-108.

32. Κ. Κατσάπης, «Χαρτογραφώντας τον ρομαντισμό για τα eighties. Τόποι νοσταλγίας και συγκρότηση μνήμης στο διαδίκτυο με αφορμή τις παιδικές τηλεοπτικές εκπομπές της δεκαετίας του ογδόντα» [χειρόγραφο, υπό δημοσίευση: *Εμπειρίες του κυβερνοχώρου* (συλλογικό, επιμέλεια: Η. Κουτσούκου, Μ. Σπυριδάκης)].

33. Δ. Π. Σωτηρόπουλος, «Κράτος πρόνοιας και κοινωνία στη μεταπολεμική και μεταπολιτευτική Ελλάδα: Μια ιστορική περιοδολόγηση των σχέσεών τους», στο *Πρακτικά του 5ου Συνεδρίου Διοικητικών Επιστημόνων Αναδιοργάνωση της Διοίκησης και του Κράτους στη μετά το «Μνημόνιο» εποχή*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή (υπό έκδοση).

34. Π. Καζάκος, *Από τον ατελή εκσυγχρονισμό στην κρίση. Μεταρρυθμίσεις, χρέη και αδράνειες στην Ελλάδα (1993-2000)*, Πατάκης, Αθήνα 2010, σ. 15-38, 187-248· Α. Τσουκάλης, «Διεθνείς φούσκες, ευρωπαϊκή νομισματική ένωση και εθνικές αποτυχίες; Η περίπτωση της Ελλά-

Ο πυρήνας της ασφαλούς ζωής στα μεταπολιτευτικά χρόνια είχε, λοιπόν, δύο όψεις: την όψη της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της εθνικής εγγύτητας που προσφέρει η μεσοστρωματική ευδαιμονία³⁵ και την όψη της προστατευμένης προσόδου από τον ανταγωνισμό και την παγκόσμια οικονομία.

Η οικονομική δυσπραγία του κράτους κατ' αρχάς και μεγάλης μερίδας του πληθυσμού αμέσως μετά είναι μια αντιστροφή της μεταπολιτευτικής ευδαιμονίας, που με τους όρους της ανακλαστικής νεωτερικότητας μπορεί να μεταγλωττιστεί ως περίοδος μακράς ασφάλειας.

Η αγωνία του σήμερα φωτίζει τη «συνταγματική» σχέση της Μεταπολίτευσης με την εξάλειψη της αβεβαιότητας. Η οικονομική ασφάλεια, η οποία επιτυγχανόταν μέσα από την εξασφαλισμένη, συχνά στο δημόσιο, πρώτη εργασία, την οικογενειακή ευρωστία που πρόσφερε η δεύτερη, ένα ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα μέσα από τη γενική ευρωστία και την οικογενειακή δικτύωση, η ενδοοικογενειακή ανακατανομή πόρων, καθώς και οι προνοιακές ενισχύσεις (είτε ως συμβατική δομή του κράτους πρόνοιας είτε στην άτυπη μορφή του κράτους-εργοδότη), υπέστη τεράστια φθορά την περίοδο της βίαιης δημοσιονομικής προσαρμογής.³⁶ Το πρεκαριάτο –το ρευστό σώμα των ανθρώπων που ζουν μέσα στην επισφάλεια–, άγνωστο πέραν της θεωρίας, έγινε κοινωνική οντότητα στα χρόνια της κρίσης – παρότι η αφυδάτωση του ιδιωτικού τομέα της προηγούμενης δεκαετίας είχε αρχίσει να περιθωριοποιεί στην επισφαλή εργασία τμήματα του πληθυσμού που δοκίμαζαν τις μικροδουλειές, τη μαύρη εργασία, την ετεροαπασχόληση και το χαμηλό μισθό. Αυτή η φθορά μεγάλωσε τις κοινωνικές αποστάσεις, μείωσε την κοινωνική συνοχή και ξέσφισε τους δεσμούς που συγκροτούσαν την πολυπληθή μεσαία τάξη. Σε αντίθεση, όμως, με τη μονοδιάστατη αριστερή περιγραφή του φαινομένου που βλέπει νεο-ταξικά (ή και παλαιο-ταξικά) και μόνον στοιχεία στην ανισοκατανομή της προσωρινότητας και της μεγάλης ανασφάλειας,³⁷ αξίζει κανείς να προσέξει ότι το φαινόμενο αυτής της άρσης προστασίας έχει και (για ορισμένους κατεξοχήν) οριζόντια χαρακτηριστικά και δεν αντιπαραθέτει τόσο κάποιους έχοντες και κάποιους παραδοσιακούς φτωχούς. Περισσότερο μοιάζει να επικάθεται πάνω σε μια προϋπάρχουσα διαίρεση

δας και η κρίση του ευρώ», στο Ά. Τριανταφυλλίδου - Ρ. Γρόπα - Χ. Κούκη (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*, Κριτική, Αθήνα 2013, σ. 51-78.

35. P. Panagiotopoulos - V. Vamvakas, «Acrobats on a rope», *ό.π.*

36. Κ. Τσουκαλάς, «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», στο *Ταξίδι στο Λόγο και την ιστορία*, τόμ. Α', Πλέθρον, Αθήνα 1996, σ. 143-182.

37. Για την επισφάλεια και τους όρους της εκλογικής επιτυχίας της Χρυσής Αυγής το 2012 πέρα από εύκολους κοινωνικούς νετερμισμούς, Β. Γεωργιάδου, «Εκλογική άνοδος της Χρυσής Αυγής: ψήφος-ρεβανς των επισφαλών και νέες πολιτικές ευκαιρίες», στο Γ. Βούλγαρης - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), 2012. *Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, *ό.π.*, σ. 185-219.

της ίδιας της μεταπολεμικής κοινωνίας που δεν σβήστηκε στα μεταπολιτευτικά χρόνια: τους εντός με τους εκτός μέσα από μοντέλα εύνοιας σε ομάδες ειδικών συμφερόντων.³⁸ Η προστασία που πρόσφεραν η κοινωνική υπηρεσία και το κράτος εργοδότης μέσω του (παραδοσιακού ή νεοκομματικού) πελατειακού συστήματος υποχώρησε, με αποτέλεσμα την αποκάλυψη του μεγέθους της δομικής ανεργίας και την όξυνση της φτώχειας³⁹ των outsiders. Η ξαφνική έκθεση αυτών των κοινωνικών ομάδων στην αγορά και στην παγκόσμια οικονομία (είναι ακριβώς αυτό που προκάλεσε η κρίση⁴⁰) έγινε ακόμα πιο αισθητή λόγω της διατήρησης των προνομίων άλλων ομάδων που συνέχισαν να αποσπών κρατικά διασφαλισμένες προσόδους και προστασία, με αποτέλεσμα η αίσθηση του ανήκειν σε ένα ενιαίο κοινωνικό πλέγμα να αφορά ολοένα και λιγότερους.⁴¹ Είναι η αντίστροφη πορεία από εκείνη που ακολουθήθηκε στα μεταπολιτευτικά χρόνια, με τη μεσαία τάξη να απεγκλωβίζεται από τον παραδοσιακό μεταπολεμικό μικροαστικό κρατισμό και να υποδέχεται νέες κοινωνικές συνιστώσες.⁴²

Η μεταπολιτευτική ασφάλεια στην εργασία και στο εισόδημα υπήρξε ουσιαστικά το μεγάλο κοινωνιολογικό δεδομένο, ο μοχλός που οδήγησε στην επέκταση των μεσοστρωμάτων και που επέτρεψε και τη μεγάλη διαγενεακή συναίνεση της περιόδου. Μια σειρά ενδοοικογενειακών ρυθμίσεων και συμβιβασμών που κατένειμαν εισόδημα έναντι έλεγχου των «βιογραφικών» επιλογών των νέων από τους μεγάλους προς τους μικρούς. Αυτή η διαχείριση

38. Χ. Ιορδάνογλου, *Κράτος και ομάδες συμφερόντων...*, ό.π., σ. 11-21, 90-112· Α. Δοξιάδης, *Το αόρατο ρήγμα*, ό.π. σ. 17-61 και passim.

39. Δ. Κατσίκας - Α. Καρακίτσιος - Κ. Φιλίνης - Α. Πετραλιάς, *Έκθεση για το κοινωνικό προφίλ της Ελλάδας σε σχέση με τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την ανισότητα πριν και μετά από την εκδήλωση της κρίσης*, ΕΛΙΑΜΕΠ-www.crisisobs.gr, Αθήνα, Δεκέμβριος 2014 (http://www.crisisobs.gr/wp-content/uploads/2015/01/%CE%88%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7-%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%8D%CE%A0%CF%81%CE%BF%CF%86%CE%AF%CE%BB_%C%A3%CF%85%CE%BD%CE%AD%CE%B4%CF%81%CE%B9%CE%BF-14-12.docx.pdf).

40. Το φαινόμενο αυτό και ο συγκεκριμένος νέος συσχετισμός, η έκθεση της κοινωνίας στην παγκοσμιοποίηση, έχει και ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά και όχι μόνο ελληνικά. Βλ. Σ. Ντάλης, *Η ευρωπαϊκή ένωση και η πολυμερής διαχείριση της κρίσης. Ο πολυπολικός κόσμος, η Ευρωπαϊκή Ένωση και η ελληνική «απόκλιση»*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013, σ. 89-138.

41. Μ. Matsaganis - C. Leventi, «Poverty and Inequality during the Great Recession in Greece», *Political Studies Review*, τόμ. 12 (2014), σ. 209-223.

42. Κ. Τσουκαλάς, «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων...», ό.π.· Τ. Σ. Παππάς, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 89-102, και Σ. Καλύβας, *Καταστροφές και θρίαμβοι*, ό.π., σ. 163-220· D. Sotiropoulos, *Populism and Bureaucracy. The case of Greece under PASOK*, University of Notre Dame Press, Notre Dame 1996· Δ. Α. Σωτηρόπουλος, *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, Ποταμός, Αθήνα 2001· Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1974-2000. Επιβράδυνση-Στασιμότητα-Ανάκαμψη», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ. 10, ό.π., σ. 76-100.

εισοδήματος και κοινωνικών ρόλων μπορεί να αποδυνάμωνε τη φιλελευθεροποίηση του ατόμου και να μην άφηνε την εξατομίκευση να γίνει πεδίο κοινωνικού και πολιτισμικού ανταγωνισμού, λειτουργούσε, όμως, ως θεματοφύλακας της εθνικής δημοκρατικής συναίνεσης στη μικροκλίμακα. Η οικογενειακή διαγενεακή σύμβαση (που εν πολλοίς εξασφαλιζόταν με τη μόνη αναβολή της μεταρρύθμισης ενός ασφαλιστικού συστήματος⁴³ που αποσπούσε πόρους από τους νεότερους υπέρ των μεγαλύτερων με στόχο την άσκηση άτυπης κοινωνικής πολιτικής από τους δεύτερους στους πρώτους στην οικογενειακή μικροκλίμακα), το συμβόλαιο της Μεταπολίτευσης στην κλίμακα του νοικοκυριού και του ατόμου, ήταν εκείνο μετέτρεπε την ασφάλεια σε εφελτήριο μαζικής ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 2000. Τότε ολοκληρώθηκε η τελευταία «πράξη» μαζικής κοινωνικής κινητικότητας κρατικά οργανωμένης μέσα από τον υπερδιπλασιασμό φοιτητών-μελλοντικών αποφοίτων και πανεπιστημιακών δομών, και κατόπιν με τους εντέλει τραγικούς όρους του φθηνού ήδη κρατικού και πάλι εθνικού δανεισμού, το εφελτήριο μιας συστηματικής βελτίωσης του επιπέδου ζωής μέσα από τη διεύρυνση των καταναλωτικών εμπειριών (το ταξίδι στο εξωτερικό δεν υπήρξε ποτέ τόσο έντονο). Αυτοί οι συμβιβασμοί στην οικογενειακή μικροκλίμακα ενσωμάτωναν την πολιτισμική σύγκρουση γενεών και απέτρεπαν τη βιογραφική ανεξαρτητοποίηση των νεότερων από το οικογενειακό πλαίσιο. Προστάτευαν και περιόριζαν τα νεότερα μέλη της πυρηνικής οικογένειας, χωρίς να εξαφανίζουν τις εμπειρίες του σύγχρονου δυτικού καταναλωτή και δη τα ευδαιμονιστικά βιώματα που η παγκόσμια κουλτούρα υπέβαλε στο νεανικό κοινό. Η επιτρεπτικότητα και οι μικροδιευθετήσεις της ιδιωτικότητας των νέων μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο αποτελούν το πρώτο πρακτικό εργαλείο με το οποίο θα αναπαρχθεί το συγκεκριμένο μοντέλο.⁴⁴ Όμως η ανοχή σε έναν ατομικιστικό τρόπο ζωής για τους νέους ενόψει μιας καθυστερημένης ενηλικίωσης-εισόδου στην κατηγορία του ενεργού πληθυσμού και σε εκείνην της οικογενειακής υπο-

43. Κ. Featherstone - Δ. Παπαδημητρίου, *Τα όρια του εξευρωπαϊσμού*, ό.π., σ. 121-170· βλ. και Π. Τήνιος, «Η ασφαλιστική “μεταρρύθμιση με δόσεις”. Μια φραγμένη διαδρομή», στο Κ. Featherstone (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Εκδόσεις οκτώ, Αθήνα 2007, σ. 275-300.

44. Π. Παναγιωτόπουλος, «Η ελληνική οικογένεια και το νέο κοινωνικό ζήτημα», ομιλία στο «Citizens in Protest - Europe in Crisis»/«Διαμαρτυρόμενοι πολίτες - Ευρώπη σε κρίση» που διοργάνωσαν το Ενημερωτικό Κέντρο της Γερμανικής Υπηρεσίας Ακαδημαϊκών Ανταλλαγών DAAD στην Αθήνα & το ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα 30 Νοεμβρίου 2012 (χειρόγραφο προς δημοσίευση). Βλ., επίσης, C. Tsekiris - M. Pinguli - E. Georga, «Young People's Perception of Economic Crisis in Contemporary Greece: A Social Psychological Pilot Study», research paper 19, *Παρατηρητήριο για την Κρίση του Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής & Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ)-www.crisisobs.gr*, 2015.

χρέωσης είχε και έναν χρηματοδοτικό πυλώνα.⁴⁵ Έπρεπε να χρηματοδοτείται η νεανική ελευθεριότητα, η ανάπτυξη του εαυτού μέσα από παράλληλες σπουδές και η καταναλωτική εμπειρία του ελεύθερου χρόνου. Η ετεροβαρής σε γενεακό επίπεδο οργάνωση της κρατικής πρόνοιας σε επίπεδο επιδομάτων και η ανισοκατανομή υπέρ των μεγάλων με βάση την αρχιτεκτονική του συνταξιοδοτικού συστήματος έχουν οργανικό ρόλο στην επίτευξη αυτής της ιδιότυπης ταυτοχρονίας, όπου οι απολαύσεις των κοινωνιών του ύστερου καπιταλισμού (εκείνες που έχουν πλήρως αποσυναρτηθεί από το έθος της εργασίας) βιώνονται χωρίς τις συναφείς διακινδυνεύσεις.⁴⁶

Μεταπολίτευση VI: τα όρια της εκμάθησης της παγκόσμιας κουλτούρας

ΑΥΤΗ Η ΣΥΝΕΧΗΣ υπερδεκαετής ανοδική κοινωνική κινητικότητα είναι συνώνυμη με την ευρωστία της μεσαίας τάξης. Και τα δύο αυτά τελευταία στοιχεία αποτελούν όρους απαραίτους για την ανάπτυξη του πολιτισμικού πεδίου στη χώρα. Για τη δυνατότητα πρόσβασης, με άλλα λόγια, μαζικών τμημάτων του πληθυσμού στα σύγχρονα πολιτισμικά αγαθά με όρους εξατομίκευσης και πλουραλισμού.⁴⁷ Η δημοκρατία της ασφάλειας, η μεταπολιτευτική συναίνεση με τη συνεχή ανοδική κινητικότητα, την αέναη διάγκωση της τυπικής και άτυπης μόρφωσης μαζί με το θεσμικό γλωσσικό εκδημοκρατισμό και την τεχνολογική εξοικείωση, επέτρεψαν τον ταχύ συντονισμό με τη μετανεωτερική συνθήκη πολιτισμοποίησης του καπιταλισμού.⁴⁸

Αυτό που δεν συνέβη στην οικονομία, την έκθεση στις παγκόσμιες οικονομικές κατανομές και δυναμικές, παρά μόνο μέσα από την έκθεση στους κινδύνους του υπερδανεισμού, και δεν συνέβη στην κοινωνική οργάνωση, τη βαθιά εξατομίκευση της βιογραφικής στρατηγικής, αφού η οικογενειακή χρηματοδότηση του ευδαιμονισμού είχε σκληρά ανταλλάγματα υπέρ της γονεϊκής εξουσίας, έγινε εν πολλοίς στον πολιτισμό.⁴⁹ Τουλάχιστον από το

45. P. Panagiotopoulos - V. Vamvakas, «Acrobats on a rope», *ό.π.*

46. Για τη συνθετότητα των θεμάτων που άπτονται της ελληνικής κρίσης και του κοινωνικού κράτους βλ. Μ. Ματσαγγάνης, «Η κρίση και το κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα. Μια περίπλοκη σχέση», στο Α. Τριανταφυλλίδου - Ρ. Γρώπα - Χ. Κούκη (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*, *ό.π.*, σ. 227-262.

47. P. Panagiotopoulos, «Entre hypermodernité et traditionalism. Souffrance de la classe moyenne grecque et palliatifs politiques», στο Ν. Aubert (επιμ.), *Changement social*, τόμ. 15 (*La société hypermoderne: Ruptures et contradictions*) (2010), σ. 109-131.

48. F. Jameson, *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 33-80.

49. Βλ., ενδεικτικά, Π. Γερακοπούλου, *Παιδιά του σούπερμαν: ιστορίες φανατικής ανάγνωσης υπερ-ηρώων κόμικς*, Πολύτροπον, Αθήνα 2009, σ. 200-246 και *passim*. Β. Βαμβακάς, «Ηλεκτρονικά παιχνίδια. Δημόσιες και ιδιωτικές διαδρομές εξοικείωσης με τη νέα τεχνολογία», στο Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα... ό.π.*, σ. 223-224.

τέλος της δεκαετίας του '70 και την υποχώρηση της στρατευμένης τέχνης⁵⁰ και μέχρι την ασφυκτική επιστροφή της στράτευσης από το 2010 και μετά – φαινόμενο πάντως που δεν είναι πλέον αμιγώς ελληνικό και εξαιτίας του οποίου τμήματα της ελληνικής πολιτικοποιημένης τέχνης του σήμερα συντονίζονται με διεθνείς ομόλογες τάσεις και ακροατήρια.

Η υψηλή τέχνη στα χρόνια της Μεταπολίτευσης παρέμεινε φυσικά ιδιαίτερα διαστρωματωμένη ως προς τις κατανομές της, αλλά η σχέση κατανώσεως και τέχνης μέσα από την επέκταση των ΜΜΕ και της ποπ κουλτούρας έφτιαξε ποικίλες, πλουραλιστικές στην πραγματικότητα, προσωπικές και φυλετικές επιλογές που συγχρονίζονταν με τις κύριες κατευθύνσεις της παγκόσμιας πολιτισμικής παραγωγής στο δυτικό κόσμο. Θα ήταν λάθος, βέβαια, να αποκοπεί αυτός ο πολιτισμικός εκσυγχρονισμός από τις αντιπαραγωγικές και ανισοκατανομικές του συνέπειες. Από πολλές απόψεις έπιασε γρήγορα μια φθίνουσα χρησιμότητα σε ό,τι αφορά τον εκσυγχρονισμό των κοινωνικών σχέσεων, μιας και η μη δεσμευτικότητα και η χαμηλή πνευματικότητα του μπορεί να τον έκαναν με την ευρεία έννοια προσβάσιμο, αλλά σε πολλές περιπτώσεις η ποπ αυτή υποκατάσταση του λαϊκού δεν ήταν, κυρίως κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, μια ανέξοδη υφολογική κατανάλωση. Το χέβι μέταλ μπορεί να ήταν τρόπος κατασκευής μιας ανδροπρεπούς αυτονομίας της εφηβείας του '80,⁵¹ αλλά είκοσι χρόνια αργότερα, ήταν συναρμοσμένο και παρωδιακά λειτουργικό με τη μεταμοναστική συνωμοσιολογική και υπερσυντηρητική ελαφρότητα των παπαροκάδων. Όπως επίσης αξίζει να σημειωθεί πως η ιστορική ρηχότητα του νέου πλούτου (μεσαίου και μεγάλου) της μεταπολιτευτικής ανάπτυξης απέδιδε σημαίνουσα αξία στο πολιτισμικό κεφάλαιο για την οργάνωση του κοινωνικού κύρους και των συναφών ιεραρχήσεων. Η άνθηση του κιτς ως υπέρβαση του λαϊκού και τρόπος προσέγγισης της αστικής χλιδής θα προκαλέσει την αντίδραση των πολιτισμικά διακριθέντων της ίδιας περιόδου. Κάτι παρόμοιο θα γίνει, με μεγαλύτερη δυσκολία, όταν τα μεσοστρώματα θα κατακτήσουν το διάχυτο μα υπαρκτό καλαισθητικό κανόνα της παγκόσμιας κουλτούρας. Σε αυτό το πλαίσιο της αέναης οργάνωσης μιας διαπάλης μεταξύ διεκδικητών ενός εκδημοκρατισμού της κουλτούρας και κατόχων των προηγούμενων πόρων (το φαινόμενο

50. Π. Παναγιωτόπουλος, «Τραγούδι και πολιτική. Στρατευμένη τέχνη και ανάδυση της ατομικότητας», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ. 10, *ό.π.*, σ. 265-276.

51. Π. Ζεστανάκης, «Τσιμέντα, σωλήνες, κασκόλ στο μπράτσο: οπαδικός πολιτισμός, καταναλωτισμός και αμφισβήτηση στην Αθήνα της δεκαετίας του '80», περ. *Altius*, χειμώνας 2013-2014, σ. 41-55 καθώς και Α. Ασρινάκης - Α. Στυλιανούδη, *Χέβι μέταλ, ροκαμπλί και φανατικοί οπαδοί. Νεανικοί πολιτισμοί και υποπολιτισμοί στη δυτική Αττική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

του τελευταίου επιβάτη που κατάφερε να μπει όρθιος στο τρόλεϊ και εμποδίζει τον επόμενο που από το πεζοδρόμιο πασχίζει να επιβιβαστεί) δεν θα πρέπει να αποσυνδεθεί από τη δημιουργία μιας επίσης εύρωστης επαγγελματικής ομάδας καλλιτεχνών και παραγωγών τέχνης που εν πολλοίς εντάχθηκαν στις κρατικές προσαυξήσεις των ομάδων ειδικών συμφερόντων. Μπορεί πάντως να εκτιμήσει κανείς πως η σταδιακή εκμάθηση του παγκόσμιου πολιτισμικού κώδικα και ο πλουραλιστικός εκδημοκρατισμός της κουλτούρας αποτελεί μια οριακή παράμετρο της μεταπολιτευτικής τάξης πραγμάτων.⁵² Και αυτό διότι η πορεία πολιτισμικού εκσυγχρονισμού που είχε ξεκινήσει τη δεκαετία του '60 και ανεκόπη τόσο με την επιβολή της υπερσυντηρητικής πολιτισμικής τάξης της δικτατορίας όσο και με την επικράτηση μιας νέας οντολογίας της ελληνικότητας όπως αυτή κυριάρχησε, από το '74, μοιάζει να γέμισε εμπόδια και προσκόμματα. Η αναζήτηση της αυτοπραγμάτωσης μέσα από την τέχνη θα συναντήσει επί μακρόν την κανονιστική πίεση της στράτευσης και η κοινοτοπία μιας «οντολογικής Ελλάδας» και ενός λαού-θύματος θα είναι πάντα παρούσα. Η διασπορά των παραστάσεων και η πολυσημία του τελευταίου κύματος εκδημοκρατισμού της παγκόσμιας κουλτούρας με τη διάδοση του downloading, των social media, του Instagram και της performance, και ο ακραίος εκλεκτικισμός, οδήγησε το υποκείμενο σε ένα σχετικιστικό σύστημα high-low παραστάσεων και αξιών με βαριές ιδεολογικές και γνωσιακές συνέπειες όπως, π.χ., ο ανέφελος μετωρισμός του υποκειμένου μεταξύ κουλτούρας και πρακτικών χλιδής, από τη μια, και πολιτικού ριζοσπαστισμού, από την άλλη. Με άλλα λόγια, ο πολιτισμικός εκσυγχρονισμός αυτός ενίσχυσε την αίσθηση ασφάλειας και το σχήμα μιας απρόσβλητης ζωής, μα δεν αποτέλεσε με κανέναν τρόπο όχημα εκσυγχρονισμού και εκπαίδευσης στις σύγχρονες διακινδυνεύσεις.

Μεταπολίτευση VII: ασφάλεια-ευημερία προϋπόθεση κοινωνικού εκσυγχρονισμού

ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΥΠΗΡΞΕ στο επίπεδο της καθημερινής κουλτούρας, δηλαδή του τρόπου ζωής, η διάχυση του ευ ζην και αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ευδαιμονιστικός κοσμοπολιτισμός της καθημερινότητας. Παρά το γεγονός ότι αυτός συνδέθηκε περισσότερο με τον κυνικό ατομικισμό παρά με την κριτική φιλελεύθερη ατομικότητα, οδηγώντας έτσι σε όξυνση των συντηρητικών κοινωνικών ροπών, η μεταπολιτευτική δημοκρατία εδραίωσε μια γενική συνθήκη ευδαιμονισμού. Στην πραγματικότητα, η Ελλάδα της Μετα-

52. Σ. Σάσεν, *Κοινωνιολογία της παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009, σ. 29-74, 239-274, 307-346.

πολίτευσης δεν μονοπωλείται από κάποια αυθεντική λαϊκότητα της παρέας, της ταβέρνας και κάποιας αναβιωθείσας παράδοσης. Ο εκδυτικισμός των ανώτερων στρωμάτων του 20ού αιώνα και τμημάτων της νεολαίας πριν τη χούντα, θα μετασηματιστεί σε γενικευμένη κουλτούρα ναρκισσισμού και ευδαιμονισμού, σε πλήρη ταύτιση με τα δυτικά πρότυπα. Το πρώτο στάδιο αυτής της διαδικασίας θα είναι η μετατροπή της οικίας από τόπο παρασκευής του φαγητού σε τόπο κατανάλωσης, με το delivery και τα έτοιμα φαγητά.⁵³ Η διαδικασία αυτή, που ξεκινάει ήδη από τη δεκαετία του '80, δεν έχει τερματιστεί σε καμία περίπτωση, αλλά έχει συμπληρωθεί και ουσιαστικά υποβαθμιστεί στην κλίμακα αξίας του ευ ζην από την επανεισαγωγή της μαγειρικής κατ' οίκον ως εκφραστική και οριακά καλλιτεχνική δραστηριότητα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προστεθούν και άλλες μορφές άνθησης της εξατομικευμένης ταυτότητας μέσω νέων και ευέλικτων πολιτισμικών πρακτικών. Σε αυτές συγκαταλέγονται πλήθος πρακτικών επιδίωξης της ευτυχίας, της ευζωίας και της ευεξίας – από τη συστηματική εκγύμναση μέχρι το θρησκευτικό συγκρητισμό με διάφορα μείγματα Ορθόδοξης τελετουργίας και Ανατολικής πνευματικότητας, περνώντας από τη διάδοση του διαλογισμού και της γιόγκα σε ευρύτατα κοινωνικά στρώματα.⁵⁴

Στο πεδίο του πολιτισμικού πλουραλισμού και της εξατομικευμένης διαπραγμάτευσης των ταυτοτήτων θα πρέπει κανείς να εντάξει και τον εκδημοκρατισμό του έρωτα και της σεξουαλικής –μη αναπαραγωγικής– απόλαυσης. Ξεκινώντας από το ριζοσπαστικό και θεσμικό φεμινισμό της πρώτης και της δεύτερης Μεταπολίτευσης αντίστοιχα, η βαριά ανδροπρέπεια έπαψε να λειτουργεί ως ο αδιαμφισβήτητος κανόνας. Χωρίς να έχει σήμερα επιτευχθεί στο επίπεδο της εργασίας ή της δομής του κράτους ο στόχος των φεμινιστικών διεκδικήσεων, μπορεί κανείς να πει ότι η αυτοδιάθεση του γυναικείου σώματος είναι έργο μιας σειράς νικηφόρων συγκρούσεων που έλαβαν χώρα μέσα στο πλαίσιο της δημοκρατικής συναίνεσης και της ασφαλούς κοινωνίας της Μεταπολίτευσης. Η ωριμότητα των σημερινών διεκδικήσεων του ΛΟΑΤ κινήματος μαρτυρά την καθοριστική αποδέσμευση της σεξουαλικής ταυτότητας και του ερωτισμού από την αναπαραγωγική οικογενειακή λειτουργία από τη μια, και την κοινωνική στερεοτυπία από την άλλη. Επίσης, από την άλλη, υπάρχουν φιληδονικές επεκτάσεις, μέσα στις οποίες θα

53. Π. Παναγιωτόπουλος, «Πίτσα: Διατροφικές αλλαγές και αναδιάταξη των οικογενειακών συναισθημάτων», στο Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80...*, ό.π., σ. 459-460.

54. Σ. Πέττα, «Η γοητεία της “διάχυτης” ελληνορθοδοξίας 1974-2004 (Οι θρησκευτικές μεταμορφώσεις του Έλληνα τζαμπατζή)», στο Μ. Κούση - Μ. Σαματάς - Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Εξουσία και κοινωνία. Δωρήματα στον Κωνσταντίνο Τσουκαλά*, Καστανιώτης, Αθήνα 2010, σ. 407-424.

πρέπει κανείς υποχρεωτικά να εντάξει και αγοραίες συμπεριφορές, που αναδιπλώνουν το πεδίο, έχουν παράδοξη κοινωνική διαστρωμάτωση, μα δεν μελετώνται καθόλου σήμερα, και θα ήταν άτοπο να γίνουν τώρα αντικείμενο πρόχειρων εκτιμήσεων.

Ο εύθραυστος κοινωνικός εκσυγχρονισμός

ΤΟ ΣΗΜΕΙΟ ΑΥΤΟ του συλλογισμού είναι, ωστόσο, κομβικό και ακανθώδες. Η εξατομίκευση της ταυτότητας και ο πολιτισμικός πλουραλισμός, καρποί της ευρωστίας της μεσαίας τάξης και των αρχαίων πολιτικο-οικονομικών δομών που τη διόγκωσαν,⁵⁵ είναι, ως άλλα ολογράμματα από το παρελθόν, καθημερινά παρούσες στα χρόνια της οικονομικής κρίσης. Μπορεί μάλιστα να πει κανείς ότι είναι το τυφλό κοινωνιολογικό σημείο της κρίσης, διότι είναι ακριβώς αυτά που συνιστούν σήμερα την ελάχιστη κοινή συνισταμένη των Ελλήνων –εκείνα που μονίμως αποτρέπουν in extremis τον πολιτικό και πολιτειακό διχασμό–, και είναι αυτά που εντέλει κινδυνεύουν από το δραχμικό ενδεχόμενο, τη βίαιη φτωχοποίηση των μαζών και την έξοδο από την Ε.Ε. και τις δημοκρατικές προκείμενες της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Εκείνα που καταγγέλλονταν από την Αριστερά ως στοιχεία αγοραίου εκβαρβαρισμού, πραγματοποίησης και αλλοτρίωσης είναι τα στοιχεία εκείνα που, μορφολογικά και φαντασιακά τουλάχιστον (ως προσδοκίες), αντιστέκονται στην κρίση, την ώρα που άλλα θεσμικά και εμπειρικά σύμπαντα εξατμίζονται τελείως. Και αυτό διότι η επιβίωση και η αναπαραγωγή αυτών των κεκτημένων της δεύτερης κατά κύριο λόγο Μεταπολίτευσης (από το '80 και μετά) δείχνουν να διαπερνούν τους πολιτισμικούς καταναγκασμούς της στράτευσης, τον κοινοτισμό – ενός ενοριακού λιτού βίου⁵⁶ ή μιας ριζοσπαστικής απόφασης, τον περαιτέρω κερματισμό των μεσαίων στρωμάτων και τη συναφή προς αυτόν εγκατάστασή μας μέσα στο περιβάλλον της μεγάλης ανασφάλειας. Και όμως, τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Η πολιτισμικά πλουραλιστική δημοκρατία, όπως αυτή εκκίνησε το '60 μια πορεία που διεκόπη από τη χούντα, και από τα πρώτα χρόνια της στρατευμένης μεταπολιτευτικής καλλιτεχνίας άνησε ως κοινωνική ταυτότητα το '80, για να επικρατήσει κατόπιν, δεν μας κληροδοτεί σήμερα τον ατόφιο εαυτό της αλλά έναν ετεροθαλή αδελφό, διασπορικό και αλλοιωμένο.

55. P. Panagiotopoulos - V. Vamvakas, «Acrobats on a rope», ό.π.

56. Τον αμφίσημο όρο («λιτός βίος»), ένα εκκρεμές μεταξύ συνέχισης των πολιτικών λιτότητας και επιθετικής χρεοκοπίας και δραχμικής επιβίωσης, είχε χρησιμοποιήσει ο Γιάννης Βαρουφάκης την ημέρα της ανάληψης της θέσης του Υπουργού Οικονομικών. «Βαρουφάκης: Είμαστε υπέρ του λιτού βίου, ανάπτυξη δεν σημαίνει να έχουμε πόρσε στους δρόμους», *Το Βήμα on line*, 28.1.2015.

Οι εξατομικευμένες ταυτότητες και η «επιμέλεια εαυτού» και η οργανική τους σχέση με την αρχή της αυτοπραγμάτωσης δείχνουν σήμερα πλέον να είναι κενό γράμμα ή αλλιώς να έχουν περιπέσει στο καθεστώς μιας ολογραμματικής ανάκλησης από την εποχή της χειραφέτησης. Μπορεί η λαϊφ-σταίλοποίηση της εξατομίκευσης να θεωρήθηκε υπαίτια για το «άδειασμα» αυτών των διαδικασιών, την απονέκρωση του χειραφετησιακού της χαρακτήρα, ωστόσο, η οπτική που υιοθετείται εδώ προκρίνει μιαν άλλη ανάλυση εκείνη που βλέπει στα κινήματα αμφισβήτησης του '60-'70 την προωθητική πολιτισμική δύναμη για την υπέρβαση των παραδοσιακών κοινωνικών δομών και τον ταυτόχρονο εκσυγχρονισμό της ζωής και του κεφαλαίου. Μπορεί, λοιπόν, στη δεκαετία του '90 και του '00 ο καταναλωτικός ευδαιμονισμός να οδηγήθηκε στον ακραίο εγωτισμό και τον ακόλουθό του ηθικό σχετικισμό –«στον μεταμοντέρνο κόσμο μας όλα [μου] επιτρέπονται»–, αλλά η κρίση και η μετάβαση στο καθεστώς της πολιτισμικής ανασφάλειας δείχνει να επιβεβαιώνει κάτι άλλο. Την ευθραυστότητα της συνύπαρξης διαφορετικών υποκειμενικών και πολιτισμικών δυναμικών μέσα στο ίδιο το υποκείμενο. Αυτό που προσφυώς έχει αποκληθεί αντεστραμμένος συγκρητισμός για να περιγράψει την τάση που στην Ελλάδα διαμορφώνει την ικανότητα της παράδοσης, αξιοποιεί το σύγχρονο και ανακαινίζεται, και όχι το αντίστροφο.⁵⁷ Η χρισιακή απώλεια νοήματος του κόσμου, η αδυναμία εγγραφής του εαυτού σε ένα αυτοπροσδιορισμένο μέλλον, ώθησαν την απομόνωση της εξατομικευτικής κουλτούρας από κάθε προοδευτική δυναμική και τη μετατροπή της σε απολογία κάθε δυνατής σύνθεσης των «αντιθέτων» και κάθε κυνισμού. Κάτι τέτοιο φαίνεται να έχει παραχθεί ως μια αμφισβητούμενη επιβίωση μιας δημοκρατικής πολιτισμικής συνθήκης ή μιας οριακής στιγμής βύθισής της στον οικογενειοκεντρικό κυνισμό,⁵⁸ τη ροπή προς ολοκληρωτικά πολιτικά μορφώματα και άλλες μορφές εξτρεμισμού. Το χρυσαυγίτικο «λαϊφ-στάιλ», η δεσπόζουσα ποπ λαϊκή μορφολογία εμβληματικών πολιτικών μορφών της κρίσης (όπως π.χ. της Ραχήλ Μακρή), η επαναδιαπραγμάτευση της σχέσης αυταρχισμού-ριζοσπαστισμού-θεσμικής εξουσίας από τη Ζωή Κωνσταντοπούλου ως Πρόεδρος της Βουλής, η κανονικοποίηση του ολοκληρωτισμού μέσα από την κουλτούρα της εκγύμνασης –όπου το γυμναστήριο και η κατασκευή ενός συγκεκριμένου σωματικού κανόνα γίνονται τόποι συνάντησης της μέσης κουλτούρας με την στρατευμένη νεο-ναζιστική ιδεολογία, μα

57. Ν. Δεμερτζής, «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, ΒΕΠΕ/Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 70-96· P. Panagiotopoulos - V. Vamvakas, «Acrobats on a rope», ό.π.

58. E.C. Banfield, *Η ηθική βάση μιας καθυστερημένης κοινωνίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 27-35, και τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τον «οικογενειακό αμοραλισμό», στον «Πρόλογο» του Γ. Τσιάκαλου, σ. 11-26.

και εντέλει η γενική επικράτηση της συνωμοσιολογίας ως μετάλλαξη της new age αναζήτησης όπως εκλογικά αποτυπώθηκε στους ANEA,⁵⁹ είναι στοιχεία αυτού του νέου και σύνθετου μορφώματος. Η ακραία ιδιοτελής χρήση του υποδείγματος του αυτοπροσδιορισμού έγινε ένα είδος κυνικής μη δεσμευτικότητας και έφτιαξε υπερμοντέρνες ανομικές ροπές.

Αντισυστημισμός με εγγύηση Μεταπολίτευσης

Ο ΑΝΤΙΣΥΣΤΗΜΙΣΜΟΣ που αποτέλεσε τον ισχυρό παράγοντα αλλαγής των δημόσιων πραγμάτων τα χρόνια της κρίσης εγκλωβιζόταν μεν, με τρόπο υπαρξιακό, στην κουλτούρα και αισθητική του ευ ζην, σε μια κουλτούρα πρακτικά εξαρτημένη από την παραμονή της χώρας στο ευρώ και εν γένει στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία, αλλά έφτιαχνε ταυτόχρονα τους πολιτισμικούς και ψυχοκοινωνικούς όρους για την εξυπηρέτηση μερικευτικών συμφερόντων εις βάρος του κοινωνικού συνόλου. Η παρουσία μιας πλουραλιστικής παραμέτρου σε αυτόν τον εν πολλοίς νεανικό αντισυστημισμο που συνέβαλλε τα μάλλα στην όξυνση της κρίσης του μεταπολιτευτικού παραδείγματος, και ίσως λειτούργησε και ως χαριστική βολή, δεν μπορεί να κρύψει τη διάβρωση της αρχικής της σύστασης. Αυτός ο αντισυστημισμός μπορεί να «σκότωσε» το μεταπολιτευτικό υπόδειγμα πολιτικής αντιπροσώπευσης δεν χειραφετήθηκε ωστόσο από την ναρκισσιστική αναδίπλωση και την αναπαραγωγή πάγιων μορφών κοινοτικής αλληλεγγύης που προκαλεί η βίαιη είσοδος στη συνθήκη της γενικής ανασφάλειας. Στην πραγματικότητα, ο αντισυστημισμός αυτό είχε έντονα παλινδρομική και συντηρητική διάσταση.

Η πολιτικοποίηση (στις συνθήκες μιας βαθιάς διαίρεσης της κοινωνίας και του πολιτικού συστήματος και με ζητήματα γεωστρατηγικού προσανατολισμού να έχουν καταστεί επίδικα) του Gay Pride με τη θριαμβική υποδοχή της Ζωής Κωνσταντοπούλου το 2015⁶⁰ είναι ένα μικρό ατύχημα στην ιστορία ενός χειραφετησιακού κινήματος, είναι, όμως, και ένα σύμπτωμα ή έστω ένα παράδειγμα για τον τρόπο που ένα διεθνιστικό κίνημα που εδράζεται παγκοσμίως στην πρωτοκαθεδρία της ατομικότητας ως ύστατου και μοναδικού φορέα ταυτότητας μπορεί στο όνομα μιας αμφιλεγόμενης θεσμικής διεκδίκησης (π.χ. το γάμο ή και την τεκνοθεσία για άτομα του ίδιου φύλου)

59. Α. Παναζόπουλος, *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός 2008-2013. Από την «εξέγερση» του Δεκέμβρη, τους «Αγανακτισμένους» και τις εκλογές του 2012 μέχρι το νέο κυπριακό ζήτημα*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 147-168. Για τη συνωμοσιολογία και τους ANEA, βλ. Α. Ηλιαδέλη, «Το “σχέδιο” κατά της Ελλάδας: Συνωμοσιολογία και κρίση ταυτότητας» (χειρόγραφο, υπό δημοσίευση 2016).

60. «Το ιστορικό “παρών” της Ζωής Κωνσταντοπούλου στο Athens Pride», *Το Βήμα Online*, 15.6.2015.

να συνυπάρξει με μια σκληρή εθνικιστική και αντιευρωπαϊκή φωνή με έντονα αυταρχικά στοιχεία. Ο κυνισμός, όμως, των πολιτικοκοινωνικών συμπεριφορών μπόρεσε στην Ελλάδα της κρίσης να ηγεμονεύσει ως παγκοσμιοποιημένος ριζοσπαστισμός ή έστω ως συμβατός με το παγκόσμιο εικονολογικό καθεστώς τρόπος έκφρασης μιας αγωνίας (είναι αυτό που αποτυπώνεται στην dirty-bohème και νεορομαντική αισθητική του Instagram) επειδή άκριβώς η «αυτοκατασκευή εαυτού» είχε επιτρέψει την, προσωρινή έστω, συνυπαρξία αντινομικών στοιχείων μέσα στο ίδιο το υποκείμενο.⁶¹ Η ψυχική και κοινωνιολογική πολυσθένεια μπορεί να υπήρχε πριν την κρίση, όσο, όμως, βάθαινε η ανομική οπή της καταναλωτικής κουλτούρας και καθώς η παγκοσμιοποίηση διάβρωνε το κοινωνικό συναίσθημα (αντί να αλλάζει τις κοινωνικές δομές), το θέμα του «εαυτού» αποκτούσε νέες διαστάσεις. Το συλλογικό συναίσθημα μιας διαγενεακής κρίσης, ενός ενδοοικογενειακού ρήγματος και ενός μέλλοντος χωρίς δυνατότητα «εγγραφής» έφερε μεγάλη βία (Δεκέμβριος 2008) και κατόπιν οδήγησε μεγάλα τμήματα της νεολαίας σε ριζοσπαστικές πολιτικές επιλογές.⁶²

Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν είχε σταθερά ρηξιακό χαρακτήρα ή επαναστατική προοπτική, παρότι η τελευταία δεν ήταν πλέον μια χίμαιρα. Η προσχώρηση σε ανορθολογικά επιχειρήματα και σε αντικοινωνικές δράσεις από τους insiders που αρνούνται να παραχωρήσουν μέρος των προνομίων τους ή η υιοθέτηση των διεκδικήσεων ενός, μάταιου πλέον, κρατισμού από μεγάλα τμήματα της νεολαίας έγιναν πραγματικότητες από τη στιγμή που δεν απειλούσαν το δυτικό καταναλωτικό τρόπο ζωής, είτε αυτός είχε το μικροαστικό κέλυφος είτε τη μορφή πρακτικών της παγκόσμιας νεανικής κουλτούρας.⁶³ Αφήφιστα και χωρίς αίσθηση κινδύνου εκστομιζόταν από πολλούς νέους, στη φάση της βαρουφάκειας αποθέωσης και διακινδύνευσης, η ακόλουθη ατάκα: «τουλάχιστον θα χρεοκοπήσουμε με στίλ». Ο πολιτισμός της κατανάλωσης ως όργανο, μερικής έστω αυτοπραγμάτωσης, είχε περιπέσει στο καθεστώς ενός ανώδυνου και μη-δεσμευτικού αντιδυτικισμού. Το στίλ εδώ σημαίνει ότι δεν θα γίνουμε ποτέ φτωχοί και ότι η χρεοκοπία είναι μια τεχνική διαδικασία που δεν αλλάζει τους όρους της καθημερινής μας εμπειρίας. Με άλλα λόγια, μια επιβεβαίωση ότι οι εξατομικευτικές πρακτικές του νεανικού

61 Βλ., ενδεικτικά, Β. Lahire. *L'homme pluriel. Les resorts de l'action*, Hachette-litteratures/Armand Colin-Nathan, Παρίσι 2001, σ. 23-156, 325-352.

62 Τ. Σ. Παππάς, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 144-170, και Κ. Ι. Καβουλάκος - Γ. Γριτζάς, «Κινήματα και εναλλακτικοί χώροι στην Ελλάδα της κρίσης», στο Ν. Γ. Γεωργαράκης - Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας*, ό.π., σ. 337-358· Ν. Δασκαλάκης, «Η Ριζοσπαστικοποίηση του Εθνικισμού στην Ελλάδα της Κρίσης», ερευνητικό κείμενο 10, *Παρατηρητήριο για την Κρίση του Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής & Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ)*-www.crisisobs.gr, 2014.

63 P. Panagiotopoulos - V. Vamvakas, «Acrobats on a rope», ό.π.

πληθυσμού είχαν μάλλον οδηγήσει σε μια άρνηση εξοικείωσης με το πρόβλημα της χώρας και είχαν εύκολα οδηγήσει σε μια αναπομπή του παλαιού συναισθήματος ασφαλείας και προστατευμένης ζωής των προηγούμενων δεκαετιών.⁶⁴

Εθνική κυριαρχία και κόστος συμμετοχής στην παγκόσμια οικονομία

Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ, σε αντίθεση με την Ελλάδα της ανασφάλειας που εγκαθιδρύεται από το 2010, λειτούργησε ως περίοδος θεσμικής και πολιτισμικής in fine εξομάλυνσης σε ό,τι αφορά τη συμμετοχή της χώρας στην παγκόσμια κοινότητα. Κάτι τέτοιο δεν έγινε γραμμικά και χρειάστηκε μεγάλη προσπάθεια εσωτερικής διαπραγμάτευσης των στρατηγικών επιλογών της χώρας για να παραχθεί η απαραίτητη συναίνεση. Σήμερα, με τη συναίνεση αυτή να έχει διαρραγεί και μεγάλο τμήμα της κοινωνίας⁶⁵ και των ελίτ να συγκινείται από κάποια μορφή απομονωτισμού ή ελπίδα πρόσδεσης σε περιφερειακές δυνάμεις, η παραμονή στον κύκλο των πλουσίων κρατών εξασφαλίζεται υποχρεωτικά με την επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου.

Η Μεταπολίτευση, ωστόσο, είχε πετύχει να συναρθρώσει τις δύο στρατηγικές επιλογές: την οικονομική εθνική κυριαρχία και τη συμμετοχή στον κύκλο των αναπτυσσόμενων κρατών, της δημοκρατίας και της κοινωνικής σταθερότητας.⁶⁶ Θα πρέπει κανείς να πει ότι η εθνική συμμετοχή στο δυτικό (καπιταλιστικό) κόσμο μετά το '74, δεν ήταν δεδομένη, παρά την ιστορική και γεωστρατηγική βαρύτητα των αποφάσεων της Γιάλτας και τις κατανομές ζωνών επιρροής που προέκυψαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '40 σε επίπεδο παγκόσμιων δυνάμεων. Οι λόγοι προφανείς, αλλά υποτιμημένοι από την αίσθηση του δυτικού αυτονόητου των τελευταίων δεκαετιών. Η κυπριακή τραγωδία, αλλά εν γένει η υπερτιμημένη μα απολύτως πραγματική αμε-

64. Β. Βαμβακάς, *Ο λόγος της κρίσης. Πόλωση, βία, αναστοχασμός στην πολιτική και δημοφιλή κουλτούρα*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 128, 255-274.

65. Π. Σταθόπουλος, «Ο αποφασιστικός ρόλος της αποχής και η εξαφάνιση των κομμάτων», στο Μ. Μπουτζέτη (επιμ.), *Εκλογές 2015 Ιανουάριος. Συζήτηση της Λέγειν & πράττειν*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα 2015, σ. 102-106. Για το φαινόμενο της Χρυσής Αυγής που έρχεται να αποδομήσει όλες τις σταθερές του ελληνικού πολιτικού συστήματος και να αποτυπώσει νέα κοινωνικά ρήγματα βλ. V. Georgiadou - L. Rori, «Economic crisis, social and political impact. The new right-wing extremism in Greece», στο J. Pastor - N. Rojas Pedemonte (επιμ.), *Anuari del Conflict Social 2013*, σ. 322-339, καθώς και E. Dinas - V. Georgiadou - I. Konstantinidis - L. Rori, «From dusk to dawn: local party organization and party success of right-wing extremism», *Party Politics*, Online First, Δεκέμβριος 2013.

66. Γ. Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 17-30, 80-93, 181-217, 447-461· Σ. Καλύβας, *Καταστροφές και θρίλεμφοι, ό.π.*· συνέντευξη του Κ. Κωστή στον Γ. Μπέκο, *Το Βήμα* 13.9.2015, <http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=736996>.

ρικανική ανάμειξη στα ελληνικά πράγματα από τον Εμφύλιο και μετά, τροφοδότησε ένα πολιτικό και ιδεολογικό ρεύμα αμφισβήτησης της συμμετοχής στην Ατλαντική Συμμαχία. Η έξοδος από το ΝΑΤΟ μετά το δεύτερο Αττίλα με την υπογραφή του Κωνσταντίνου Καραμανλή μπορεί να ήταν βραχεία και εν πολλοίς συμβολική, μα δεν παύει να αποτυπώνει το πρόβλημα. Όπως και το γεγονός ότι η βασική συνθηματολογία του ΠΑΣΟΚ, πριν την ανάληψη της εξουσίας το 1981, ρητά αμφισβητούσε τη συμμετοχή στους ευρω-ατλαντικούς θεσμούς και συγκεκριμένα στο ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ.

Παρόλα αυτά, η «μέση τιμή» αυτών των μεταπολιτευτικών διακυμάνσεων είναι πάνω από το όριο της θετικής συμμετοχής στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Η τοποθέτηση αυτή (που σήμερα έχει τεθεί σε κίνδυνο και στοιχειωδώς επιβιώνει με την εξωτερική βοήθεια-θεσμική εξάρτηση) στα χρόνια της μεταπολιτευτικής ασφάλειας συνδυαζόταν με την προοδευτική κατάκτηση μιας ικανοποιητικής θέσης στο παγκόσμιο, ευρωπαϊκό και περιφερειακό σύστημα διεθνών οικονομικών σχέσεων. Και γινόταν με όρους εθνικής οικονομικής κυριαρχίας, ακόμα και όταν έπαψε η δυνατότητα μιας εθνικής νομισματικής πολιτικής – στο μέτρο που η συμμετοχή στο Μάαστριχτ και αργότερα στις συνθήκες του ευρώ ήταν μια απολύτως οικειοθελής εκχώρηση σε πλαίσιο αμοιβαίων και εξίσου οικειοθελών εκχωρήσεων κυριαρχίας.

Αυτή, όμως, η διπλή συνθήκη υψηλής θέσης στο διεθνή καταμερισμό εργασίας και εθνικής οικονομικής κυριαρχίας μοιάζει να μην υπήρξε βοηθητική για τη μακροσκοπική συμμετοχή σε αυτό που ήδη από την πρώτη πετρελαϊκή κρίση προδιαγραφόταν ως παγκόσμια απελευθέρωση εμπορίου και κεφαλαίων. Και αυτό διότι είτε με την ήδη παρωχημένη εφαρμογή πολιτικών εθνικού κείνσιανισμού του '80 με τις πληθωριστικές υποτιμήσεις της και την πρώτη μεγάλη φάση υπερδανεισμού αλλά και την αυτοπαγίδευση του πολιτικού συστήματος στη φτηνή εξωτερική χρηματοδότηση του κράτους κατά την πρώτη δεκαετία της συμμετοχής της χώρας στην ευρωζώνη, η εθνική κυριαρχία λειτούργησε ψευδαισθητικά και δείχνει να αυξάνει το κόστος συμμετοχής στην παγκόσμια οικονομία.

Η κριτική στη «δανεική ευημερία», όπως αυτή επικράτησε στο δημόσιο διάλογο μετά το 2010, εδράζεται σε αναμφισβήτητα δημοσιονομικά δεδομένα, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα. Ταυτόχρονα, έρχεται να εκφράσει ένα είδος πιετισμού και να αποδομήσει περαιτέρω την αναπτυξιακή και καταναλωτική διάσταση της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας. Δείχνει, σε κάθε περίπτωση, την περιπλοκότητα των σχέσεων μεταξύ ευημερίας-δημοσιονομικής κυριαρχίας-τοποθέτησης στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας.

Μια θεσμική και οικονομική προσέγγιση ίσως να είναι περισσότερο ικανοποιητική για να αναδείξει αυτό το στρατηγικό παράδοξο της Μεταπολί-

τευσης.⁶⁷ Η εθνική κυριαρχία στην οικονομία –όπως ασκήθηκε στα χρόνια της μεγέθυνσης– μοιάζει στην πραγματικότητα να έχει αυξήσει το κόστος συμμετοχής στην παγκόσμια οικονομία. Η σημερινή συνθήκη παραμονής στα υψηλά κλιμάκια της παγκόσμιας οικονομίας, με αντάλλαγμα την πλήρη εκχώρηση της οικονομικής εθνικής κυριαρχίας, τονίζει το παράδοξο των στρατηγικών επιλογών της χώρας και της ικανότητάς της να τις υποστηρίξει σε επίπεδο παραγωγής και διάρθρωσης της οικονομίας, εντέλει την ικανότητά της να αναπαράγει αυτοδύναμα την κοινωνική της μηχανική. Το τελευταίο είναι το σημαντικότερο, παρότι δεν μπορεί προς το παρόν παρά να διατυπωθεί ως υπόθεση εργασίας: η οικονομική ασφάλεια και το πλαίσιο μη-διακινδύνευσης που οδήγησε στη μεσοστρωματική ευημερία και στο ριζώμα της κουλτούρας της ατομικότητας δείχνουν να είναι τόσο ισχυρά (και βασισμένα σε αρχαϊκές δομές) που εντέλει θα λειτουργήσουν αποτρεπτικά για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Με άλλα λόγια, εκείνα τα στοιχεία που λειτούργησαν ως προστατευτικό κέλυφος και προϋπόθεση εκσυγχρονισμού των κοινωνικών σχέσεων δεν είχαν την ευπλαστότητα για να επιτρέψουν στο σύστημα να μπει σε μια διαδικασία εκμάθησης της ρευστής συνθήκης της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και «διακινδυνευτικής» δημοκρατίας.⁶⁸

Νέος φιλελληνισμός: η συνέχιση της «κατασκευής της Ελλάδας» με άλλα μέσα

ΕΝΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ παράδοξο που αξίζει να αναφερθεί, και αφορά στην αλλαγή της θέσης της χώρας στο παγκόσμιο σύστημα, έχει να κάνει με τη μιντιακή και αισθητική ενασχόληση των «ξένων με την Ελλάδα».

Η Ελλάδα του '70 ανήκε στον αναπαραστατικό κόσμο της Δύσης, όπως πάντοτε άλλωστε. Μια περιφερειακή μεσογειακή χώρα με ιδιαίτερη ιστορικότητα, που δεν μπορούσε να αποσυνδεθεί από τον καπιταλιστικό πυρήνα του «ελεύθερου κόσμου», ακόμα και αν δεν ανήκε οργανικά σε αυτόν αλλά σε έναν από τους ομόκεντρους φλοιούς του. Με τη χούντα και την πολιτική στράτευση της νέας ελληνικής διασποράς, την αναβίωση του αριστερού φιλελληνισμού (μια μετεξέλιξη του στρατευμένου κομμουνιστικού φιλελληνισμού της μεταπολεμικής περιόδου) και την ένταξή του στα δυσδιάκριτα όρια του επαναστατικού χειραφετησιακού αντιαποικιακού κινήματος, η Ελλάδα έγινε η ίδια έναν διακύβευμα μεγαλύτερο του εαυτού της και γνώρισε μια νέα υπερεθνική δημοσιότητα. Αυτός ο αριστερός φιλελληνισμός θα συνδυαστεί με

67. Σ. Καλύβας, *Καταστροφές και θρίαμβοι*, ό.π., σ. 174-227· Γ. Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα*, ό.π., σ. 341-392.

68. Σ. Καλύβας, *Καταστροφές και θρίαμβοι*, ό.π., σ. 228-304· Τ. Σ. Παππάς, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 114-127, 202-215· Γ. Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα*, ό.π., σ. 171-180, 447-460.

τα ακλόνητα εναπομείναντα στοιχεία του κλασικού φιλελληνισμού⁶⁹ που είχαν επαναφορτιστεί από τα δύο μεταπολεμικά Νόμπελ της χώρας.

Οι δεκαετίες του '80 και του '90, όμως, αποτέλεσαν την περίοδο στην οποία η Ελλάδα απουσίαζε από την αναδυόμενη πλατφόρμα της πλανητικής ενημέρωσης· απουσίαζε σχεδόν παντελώς από την πλανητική πολιτική ή αισθητική δημόσια σφαίρα. Τα χρόνια της ευημερίας των Ελλήνων ήταν και εκείνα της αδιαφορίας των ξένων. Με εξαίρεση τις ενοχλήσεις που προκαλούσε σε μερίδα των δυτικών ΜΜΕ και διανοουμένων η αντιαμερικανική και φιλοαραβική πολιτική του Παπανδρέου κατά τη δεκαετία του '80⁷⁰ και ο εθνικισμός του νεο-μακεδονικού αγώνα αργότερα, η Ελλάδα υπήρξε μια χώρα μη ενδιαφέρουσα. Και συνεπώς εκτοπισμένη από αυτή την παγκόσμια κοινή γνώμη που τότε, στις αρχές του '90, αποκτούσε τα πρώτα της γνωρίσματα, όπως το CNN – και θεμελιώθηκε οριστικά με την κατάρρευση της σοβιετικής αυτοκρατορίας και τη γέννηση του Διαδικτύου.

Η κρίση ξεκινά ως τεχνολογική κρίση ασφάλειας, κοινωνικού κυνισμού και θυματοποιημένης εξουσίας στις πυρκαγιές του 2007. Μετατρέπεται σε υπερθεαματική αστική αποδόμηση και κρίση νομιμοποίησης στην παρατεταμένη εξέγερση του Δεκεμβρίου 2008. Κατόπιν, εκδηλώνεται η κρίση μακράς διάρκειας που ξεκινάει από το 2010 και συνεχίζεται στις μέρες μας. Και στα στάδια αυτά θα δούμε τη συγκρότηση ενός αντιδιαμετρικού σχηματισμού. Όσο μεγάλωνε η αδυναμία και το παράδοξο της χώρας τόσο αυξανόταν το διεθνές δημόσιο ενδιαφέρον γι' αυτήν. Στην πραγματικότητα, όσο η Ελλάδα έμπαινε μέσα στην κρίση γνωριμίας με το σύμπαν των πλανητικών κινδύνων και έδειχνε σημαία υποβιβασμού σε κατώτερες κατηγορίες του καπιταλιστικού παιγνιδιού και του δημοκρατικού κανόνα, τόσο μετατρέποταν σε μεγάλης αξίας ενημερωτικό και πολιτισμικό προϊόν.⁷¹ Η Ελλά-

69. Για τις θεμελιωτικές χρήσεις της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ιστορία βλ. Ν. Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αιώνας*, Εστία, Αθήνα 2006· Λ. Δρούλια, «Ο Φιλελληνισμός: Φιλελεύθερο και ριζοσπαστικό πολιτικό κίνημα», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770-2000, Η ελληνική επανάσταση 1821-1932*, τόμ. 3, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 267-288· Γ. Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα*, ό.π., σ. 393-446. Για τους γάλλους αριστερούς διανοούμενους και τη χρήση του αρχαίου ελληνικού παραδείγματος βλ. Μ. Leonard, *Η Αθήνα στο Παρίσι. Η αρχαία Ελλάδα και το πολιτικό στη σκέψη της μεταπολεμικής Γαλλίας*, Πάπυρος, Αθήνα 2008, σ. 15-46, 331-354 και passim.

70. Χρ. Τάσης, «Φιλοαραβισμός. Θεωρία της εξάρτησης, "παλαιστίνοι σύντροφοι", ιδιότυπες διεθνείς φιλίες», στο Β. Βαμβακάς - Π. Παναγιωτόπουλος (επιστ. επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80...*, ό.π., σ. 631-633, και Δ. Αντωνίου - Π. Παναγιωτόπουλος, «City of Pogos. Μαζική τρομοκρατική επίθεση εν πλω, διεθνείς αντιδράσεις και κρατική συνωμοσιολογία», στο ίδιο, σ. 545-549.

71. Μετά το παγκόσμιο ενδιαφέρον που προκάλεσε η αστική εξέγερση του Δεκεμβρίου του 2008 η Ελλάδα απέκτησε μια νέα αναγνωρισιμότητα: μέσα από τη σημαντική ταινία του Γιόρ-

δα, όσο βάθαινε η κρίση και διακυβεύονταν η συμμετοχή της στον πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, άγγιζε ένα πρωτόγνωρο σημείο για τη σύγχρονη ιστορία της: γινόταν αυτό που νομίζει ότι είναι, ο ομφαλός της γης.

Μπορεί κανείς να αξιολογήσει περαιτέρω τη δελφική μεταφορά για την κατανόηση του ιδιότυπου φιλελληνισμού (μα και αντι-ελληνισμού) και να σκεφτεί ότι η Ευρώπη σε κρίση αποτελείται στο ελληνικό μαντείο για τα ε-κάστοτε δικά της μελλούμενα. Η Ελλάδα ήρθε να γίνει μια μακροχρόνια πλέον επερώτηση της καπιταλιστικής κρίσης, αλλά και των παρακμιακών φαινομένων της ευρωπαϊκής δημοκρατίας. Μαζί με αυτό ενεργοποίησε, όπως είπαμε, ένα είδος νέου φιλελληνισμού, όπου η Ελλάδα – όπως και στον παλαιότερο φιλελληνισμό άλλωστε – δεν θα ήταν μόνο το μέλλον των άλλων, το «εκεί» απ' όπου έρχεται η πληροφορία για την κρίση των ταυτοτήτων και της κοινωνικής συνοχής, μα το απόλυτο αντίστροφό του. Το αποθετήριο των δικών τους κρυμμένων, απωθμένων, νόμιμων και μη αγωνιών, αναγκών, αναζητήσεων.⁷²

Θα μπορούσε κανείς να πει ότι πρόκειται για μια αποικιακότητα (ή και αποικιοκρατία) νέου τύπου – πολιτισμικού, συναισθηματικού και ιδεολογικού. Για ένα φαινόμενο οικειοποίησης του ελληνικού προβλήματος με στόχο να δημιουργηθεί ένα παιγνίδι πολιτισμικών προβολών, ιστορικών ανακλήσε-

γου Λάνθιμου έγινε ένας νέος τόπος γνώσης, εικόνων και αφηγήσεων. Η στιγμή Λάνθιμου 2009-2010, ως ακολουθία της εικονολογίας και της κοινωνιολογίας («ο Κυνόδοντας» τόσο αυτονόητα όσο και λαθεμένα θεωρείται αποδομητικός των νευρώσεων της ελληνικής οικογένειας) των Greek riots, είναι κατά πάσα πιθανότητα ιδρυτική του νέου φιλελληνισμού. (Τη σκέψη αυτή χρωστώ στη Νάσια Γιακωβάκη, η οποία φυσικά δεν ευθύνεται για τις περαιτέρω ερμηνείες μου για το ζήτημα). Βλ. τη βασική κριτική της *Guardian* το 2010 για τον «Κυνόδοντα»: P. French, «Dogtooth» (στήλη: world cinema, the observer), *Guardian*, 25.4.2010 (η ημερομηνία είναι σημαδιακή λίγες μέρες πριν από την ψήφιση του πρώτου ελληνικού Μνημονίου). Βλ., επίσης, S. Rose, «Attenberg, Dogtooth and the weird wave of Greek cinema», *Guardian*, 27.8.2011, και A. Lykidis, «Crisis of sovereignty in recent Greek cinema», *Journal of Greek Media & Culture*, τχ. 1, σ. 9-27· S. Metzidakis, «No Bones to Pick with Lanthimos's Film Dogtooth», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 2/32 (2014), σ. 367-392.

72. Εντυπωσιακός είναι ο αριθμός σημαντικών ξένων επιστημόνων και φιλοσόφων (ποικίλων αριστερών παραδόσεων) που εκφράστηκαν ως απόλυτοι γνώστες του ελληνικού προβλήματος και που είδαν σε αυτήν το πεδίο ανάπτυξης μιας νέας πολιτικής πρωτοπορίας για την Ευρώπη και τον κόσμο. Η οικειότητα με την οποία αντιμετωπίζουν το ελληνικό πρόβλημα και η άνεση με την οποία οργανώνουν έναν κατευθυντήριο λόγο για τις πολιτικές εξελίξεις στη χώρα καταγράφονται υποδειγματικά στις συνεντεύξεις που πήρε ο Τ. Τσακίρογλου, *Πρόσωπα της απομάγευσης. 38 συνεντεύξεις για την κρίση και το μέλλον*, Εκδόσεις οκτώ, Αθήνα 2014. Η νέα επιθετική και προβολική φιλελληνική ροπή αποτυπώνεται ιδανικά στις συνεντεύξεις του Τσακίρογλου με τους: David Harvey, Zygmunt Bauman, Alain Badiou, John Gray, Richard Sennet, Saskia Sassen, Maurice Godelier, Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, Étienne Balibar, Michael Löwy, Tariq Ali, Judith Butler, Serge Latouche.

ων και ιδεολογικών δοκιμών, που μπορεί να μην αφορούν άμεσα την Ελλάδα, αλλά μέσα απ' αυτήν μπορεί να νοηματοδοτηθούν και να παίξουν το σχεδιασμένο ρόλο τους. Είναι, για παράδειγμα, ενδιαφέρουσα η αγγλοσαξωνική υποστήριξη, ανάδειξη και θαυμασμός όλων εκείνων των δυνάμεων που στην Ελλάδα οδηγούσαν τη χώρα στη δραχμή από ποικίλες περιοχές της βρετανικής ελίτ, το ποντάρισμα με άλλα λόγια στον ελληνικό ριζοσπαστισμό από τη θέση μιας προοδευτικής έστω εκδοχής του προτύπου του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού. Δεν είναι τυχαίο που το ελληνικό πολιτικό προσωπικό που αντιτίθετο στις πολιτικές λιτότητας χρησιμοποιούσε την έννοια του πειραματόζωου για να φέξει το πρόγραμμα προσαρμογής στο οποίο είχε ενταχθεί η χώρα για να δανειοδοτηθεί από το 2010. Μια σειρά αντιφάσεων του καπιταλιστικού κέντρου, και κυρίως μιας Ευρώπης σε υποχώρηση, μεταγίστηκαν πάνω στο ελληνικό πρόβλημα, κυρίως από την πλευρά εκείνων που είχαν αποκηρύξει κάθε ορθοδοξία και επινοούσαν πειραματικές θεραπείες και φαντασιακές προβολές μιας ξεχασμένης στις χώρες τους χειραφέτησης.⁷³

Ο συνωμοσιολογικός εθνικισμός, που άρχισε να ηγεμονεύει από το 2011, είδε στο διεθνή οικονομικό έλεγχο μια επαλήθευση παλαιότερων προφητειών του (όπως αυτές συνοφίζονται στην υποτιθέμενη ομολογία Κίσινγκερ), οι οποίες ήθελαν τους διεθνείς συνωμότες της νέας τάξης πραγμάτων (που δεν είναι τελικά παρά μια ακόμα εβραϊκή προσπάθεια επιβολής πάνω στον πλανήτη και στον ελληνισμό – ο έτερος περιούσιος λαός) να εκτελούν το σχέδιο υποταγής των λαών.⁷⁴ Να ξεκινούν δε από τους Έλληνες, τον οντολογικά αντιστασιακό λαό, η πτώση του οποίου θα άνοιγε διάπλατα το δρόμο για την επέλαση του νεοφιλελευθερισμού και της τραπεζοκρατίας παντού. Άλλες σοβαρότερες, αλλά όχι ριζικά αντίπαλες απεικονίσεις της ελληνικής κρίσης, κυρίως από το χώρο ενός αναγεννημένου και μαχητικού πολιτικού μαρξισμού μέσα στο χώρο των ελλήνων διανοουμένων του εσωτερικού και της διασποράς (με τον Βαρουφάκη να καταλαμβάνει το ρόλο του ιδεότυπου αυτής της ομάδας), οι οποίοι θεώρησαν ότι στη χώρα εξελίσσεται μια ιστορικής σημασίας κοινωνική μάχη⁷⁵ ενός ανυπόταχτου λαού και του διεθνούς χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και των νεοσυντηρητικών πολιτικών δυνάμεων της Ευρώπης που απεργάζονται μιαν ανεξήγητη γι' αυτούς γενική λιτότητα στην ήπειρό μας. Οι αναλύσεις αυτές θέλουν εντέλει την Ελλάδα

73. Κ. Τσουκαλάς, *Η Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας*, ό.π., σ. 33-60.

74. Α. Ηλιαδέλη, «Το "σχέδιο" κατά της Ελλάδας: Συνωμοσιολογία και κρίση ταυτότητας», ό.π.

75. Γ. Βαρουφάκης, «Τώρα είμαστε όλοι έλληνες! Η κρίση στην Ελλάδα σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο πλαίσιο», στο Α. Τριανταφυλλίδου - Ρ. Γρώπα - Χ. Κούκη (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*, ό.π., σ. 79-98.

να είναι το επίκεντρο της καπιταλιστικής κρίσης. Σε κάθε περίπτωση, η κοινωνική αναταραχή με τις ανατρεπτικές πολιτικές της εξελίξεις –όπως αυτές καταγράφηκαν ιδανικά με τις εκλογικές επιτυχίες του ΣΥΡΙΖΑ– η παγκόσμια υπερχρέωση και οι μονοσήμαντες πολιτικές λιτότητες στις χώρες της Ευρώπης, μαζί με τη διεθνή αποσταθεροποίηση στην περιφέρειά της, φτιάχνουν το πλαίσιο μιας επίκαιρης και παγκόσμιας πλέον Ελλάδας σε πλήρη αντίθεση με τη σχεδόν αφανή περιφερειακή ευημερούσα χώρα της Μεταπολίτευσης.⁷⁶ Η αίσθηση ελληνικής μοναδικότητας, εν πολλοίς οργανωμένη από το φιλελληνισμό του διαφωτισμού και την εισαγόμενη ελληνικότητα του ρομαντικού 19ου αιώνα μοιάζει να έχει επιστρέψει. Οι Έλληνες ξαναβλέπουν τη μοναδικότητα και την εξαιρετικότητά τους στο δυτικό αντικαθρέφτισμα, στην περιγραφή τους από τους ξένους.

Μεταπολίτευση VIII: λαϊκιστική μεν, αντιπροσώπευση δε

Το τελευταίο πεδίο μέσα στο οποίο συντελούνται μείζονες ανατροπές του μετασχηματισμού είναι εκείνο που αφορά με στενότερο τρόπο το πολιτικό και κομματικό σύστημα και τη δημοκρατική λειτουργία. Οι προσεγγίσεις που αναπτύσσονται από την πολιτική επιστήμη είναι ήδη πολλές και συνιστούν ένα αυτοδύναμο πλαίσιο κατανόησης. Έχει νόημα πάντως να αναφερθεί ότι εκτός από την περιγραφή και ανάλυση της εσωτερικής ρήξης που επέφερε η κρίση στο ομαλό συνεχές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, αναπτύσσονται και αξιολογικότερες ερμηνείες που πριμοδοτούν περισσότερο την έννοια της λαϊκιστικής συνέχειας, γεφυρώνοντας με λειτουργιστικούς όρους τις διαφορές ανάμεσα στην περίοδο του παγιωμένου δικομματισμού και τη σημερινή του κατακερματισμού των κομματικών δυνάμεων. Κεντρική ερμηνευτική γραμμή είναι πως η εκλογική αποκαθήλωση του μεταπολιτευτικού δικομματισμού στις εκλογές του 2012 και η ασταθής παγίωσή του σε εκείνες του 2015⁷⁷ δεν οδηγεί από μόνη της στην παύση προσδοκιών των πολιτών από το κράτος και δεν αλλάζει τους όρους της λαϊκιστικής «δημοκρατίας».

Αν σταθούμε, όμως, από τη σκοπιά του αντινομικού δίπολου ασφάλεια-επικινδυνότητα, τότε θα δούμε ότι η συνειδησιακά φθαρμένη σήμερα μεταπολιτευτική εμπειρία πλαισίωσε ικανοποιητικά το αίτημα κοινωνικής ειρήνης, πολιτειακής σταθερότητας και πολιτικής διαμεσολάβησης μέσω των κοινοβουλευτικών θεσμών. Μετά την αριστοτεχνική μετάβαση στη δημοκρατία υπό τον Κ. Καραμανλή το 1974, ακολούθησε η ομαλή διαδοχή το 1981.

76. Γ. Τζιτζιλιάκης, *Υπο-νεωτερικότητα και εργασία του πένθους. Η επήρεια της κρίσης στη σύγχρονη ελληνική κουλτούρα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2014, σ. 11-34.

77. L. Rori, «Les élections législatives grecques de 2015: alterner et punir», *Pôle Sud*, Νοέμβριος 2015 (υπό έκδοση).

Μικρές φαντασιακές ή υπαρκτές απειλές ανατροπής της πολιτικής εξουσίας που φέρεται να αντιμετωπίσει ο Α. Παπανδρέου, μάλλον δεν χωρούν σε μια μείζονα θεσμική αναδρομή.

Αντιθέτως, είναι προφανές ότι η οριακότητα της περιόδου 2010-2015 έθεσε ουκ ολίγες φορές το πολίτευμα και την ομαλή δημοκρατική λειτουργία του σε κίνδυνο. Η ιδέα για αναστολή ορισμένων διατάξεων του Συντάγματος ξεκίνησε με την απώλεια ελέγχου κατά τις πρώτες νύχτες της εξέγερσης του 2008. Έκτοτε δεν έπαψε να στοιχειώνει τον πολιτικό κόσμο και κορυφώθηκε με την αναθέρμανση και τον ανεξέλεγκτο χαρακτήρα που πήρε το ενδεχόμενο εξόδου της χώρας από το ευρώ και την Ε.Ε. το καλοκαίρι του 2015. Η δημοκρατική φθορά και η άγρια κρίση αντιπροσώπευσης έρχονται αντιστιχτικά να υποδείξουν την ποιότητα της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας.⁷⁸ Και αν αυτή, μέσα από τη λαϊκιστική κινητοποίηση και μετέπειτα την εξατομικευμένη μιντιοκρατία, διατηρούσε όλα τα στοιχεία μιας απολίτικης υπερπολιτικοποίησης, είχε επαρκώς εμπεδώσει ένα κράμα δυτικού τύπου αποστάσεων και μεσογειακού πελατειακού τύπου σύνδεση μεταξύ πολιτών και πολιτικών που δεν έθετε σε κίνδυνο το δημοκρατικό κεκτημένο.

Οι πελατειακές αντιστάσεις του σήμερα, καθώς φαίνεται, δεν αρκούν για να κρατηθεί η απόσταση εκείνη που είναι συγκροτητική και απαράβατος όρος της κοινοβουλευτικής διαμεσολάβησης και αντίστροφα η εκλογή των οικείων, αντισυμβατικών νέων, ριζοσπαστών, άφθαρτων κ.ο.κ. είναι, από τη μεριά της, ατελέσφορη ως προς τη δυνατότητα ενδυνάμωσης της σχέσης εμπιστοσύνης των πολιτών με τη δημοκρατία – ίσως ακριβώς επειδή το δεύτερο σκέλος ήρθε να υπηρετήσει το πρώτο.

Τέλος, η Μεταπολίτευση ως περίοδος λαϊκιστικής ενσωμάτωσης στο κράτος είχε και μian άλλη δημοκρατική αρετή. Αμφιλεγόμενη διότι πρόσκαιρη, αλλά ουσιώδης και συνυφασμένη με την ισχυρή διαμεσολάβηση που περιγράψαμε παραπάνω. Πρόκειται για την ικανότητα των μεγάλων κομματικών μηχανισμών να εγκιβωτίζουν τις εξτρεμιστικές πολιτικές μορφές απονευρώνοντας αντιδημοκρατικές και αντιφιλελεύθερες παραδόσεις. Συνέβη με την ενσωμάτωση της κουλτούρας της τριτοκοσμικής ένοπλης βίας μέσα στο ΠΑΣΟΚ και με την ακροδεξιά-φιλοβασιλική και μη, μέσα στη Ν.Δ., αλλά και τη θεσμική ειρηνική συνύπαρξη του ΚΚΕ. Η παλινδρόμηση σε αυτές τις καταγωγικές ιδεολογίες, έτσι όπως εκφράζεται σήμερα, αφήνει φυσικά ανοικτό το ερώτημα αν ο μεταπολιτευτικός εγκιβωτισμός υπήρξε κάποια πραγματική ενσωμάτωση ή η φιλοξενία εν υπνώσει ολοκληρωτικών δυνάμεων που δεν μετέβαλαν σε τίποτα την πυρηνική τους ιδεολογία.

78. Α. Πανταζόπουλος, *Ο αριστερός εθνικολαϊκισμός 2008-2013*, ό.π., σ. 27-68.

Ήρθε το τέλος: Εκμάθηση της αβεβαιότητας και κάμψη της δημοκρατίας

ΕΠΙΛΕΓΟΝΤΑΣ, ΛΟΙΠΟΝ, ως σημείο θέασης το δίπολο ασφάλεια-διακινδύνευση και όλα όσα συνοφίζει, είναι μάλλον εύκολο να αποδεχτεί κανείς ότι το πολλάκις εξαγγελθέν τέλος της Μεταπολίτευσης έλαβε χώρα. Η μακρά περίοδος ευημερίας με ασφάλεια ενός πυκνού κοινωνικού ιστού που, ακόμα και αν αποδείχτηκε εν πολλοίς οικονομικά παρασιτικός και μακροσκοπικά παραγωγός ανισοτήτων υπήρξε το όχημα της πίστης στο μέλλον –σε έναν μέλλον για τον καθέναν, χωρίς κινδύνους ανατροπής των γραμμικών βιογραφικών σχεδίων των υποκειμένων– εξέπνευσε. Η αδυναμία να συνεχίσει επιτυχώς τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό της, να εντάξει στο εσωτερικό της με ομαλό τρόπο τα στοιχεία του παγκοσμιοποιημένου οικονομικού συστήματος, κατέστησαν τη μεταπολιτευτική κοινωνία, για μια ακόμα φορά στην ιστορία της, υποχρεωμένη να αποταθεί ουσιαστικά στη βία ενός εξωτερικού εκσυγχρονιστικού παράγοντα. Να καταφύγει στην ασφάλεια των συμμάχων της, που είναι και ο όρος αντικαθρεφτίσματός της, αλλά και εκσυγχρονισμού της. Ή, για να το θέσουμε αλλιώς, να φτάσει στο οριακό σημείο μη επιστροφής και διεθνούς απομόνωσης, να περάσει στα επικίνδυνα ύδατα και στο μεταίχιμο της καταστροφής, μέσα από μια διαδικασία ενδόρρηξης (που τα τελευταία χρόνια είχε ως κύριο σύμπτωμα την αποσάθρωση του πολιτικού συστήματος και τη βαθιά αμφισβήτηση κάθε δημοκρατικής συναίνεσης), για να βρεθεί σε μια υποβοηθούμενη εκμάθηση του επικίνδυνου καινούριου κόσμου στον οποίον ακόμα και η εσωστρεφής νότια Ευρώπη (της Γαλλίας πρωτοστατούσης) είχε μνηθεί ωρίτερα και εν πολλοίς με ίδια μέσα. Η εκμάθηση της ανασφάλειας δείχνει σήμερα να περνάει υποχρεωτικά από το θεσμικό διεθνή οικονομικό έλεγχο και την υποβάθμιση της δημοκρατίας.

Αυτή η αδυναμία εσωτερικού εκσυγχρονισμού αποσυντόνισε, πράγματι, τις σχέσεις εκπροσώπησης και υποβάθμισε την ποιότητα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στη χώρα. Από τις καταναγκαστικές ψηφίσεις νομοθετημάτων τερατώδους όγκου και δεσμευτικότητας για τις επόμενες γενιές μέχρι τη δήλωση υπουργού Εθνικής Αμύνης ότι ο στρατός διασφαλίζει την εσωτερική ασφάλεια, περνώντας από την υποδόρια υποκατάσταση πολιτικών λειτουργιών από υπηρεσιακούς υπουργούς ή τη συμβιωτική σχέση μεταξύ λαϊκής βίας και καταστολής (αμοιβαία υπέρμετρες και οριακές), είναι σαφές ότι πολλές πτυχές της μεταπολιτευτικής δημοκρατικής ποιότητας έχουν υποστεί ζημιά. Και αν ακόμη έχει σωστά τονιστεί η συγκρουσιακή φύση του πολιτικού συστήματος και των κοινωνικών διεκδικήσεων ως χαρακτηριστικό της Μεταπολίτευσης, η εξέλιξη της περιόδου 2007-2015 ξεπερνά τα νοερά όρια της προηγούμενης περιόδου.

ΑΠΟ ΤΗΝ «ΠΑΙΔΙΚΟΤΗΤΑ» ΣΤΟΝ «ΙΘΑΓΕΝΙΣΜΟ»: ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΟ ΕΝΤΟΣ «ΚΡΙΣΗΣ»*

Κωνσταντίνος Καλαντζής**

Εισαγωγή

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΕΙΜΕΝΟ αποτελεί ένα εθνογραφικό σχόλιο πάνω στην πρόσληψη, σημασιοδότηση και εμπειρία της οικονομικής «κρίσης» στη σύγχρονη Ελλάδα, όπως αυτή αναδύεται σε διάφορα κοινωνικά πεδία. Στο κείμενο μελετιούνται ποικίλες σφαίρες κοινωνικότητας και αναπαράστασης, συνδυάζοντας εθνογραφικές παρατηρήσεις από την έρευνά μου ανάμεσα σε έλληνες μεσοαστούς πληροφορητές, πολλοί εκ των οποίων κατοικούν στη Δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ, καθώς και από τη μελέτη μου στην ορεινή Δυτική Κρήτη και από τις διαδηλώσεις κατά των μέτρων λιτότητας στην Αθήνα το 2011. Τις παρατηρήσεις αυτές τις συσχετίζω με αναπαραστάσεις που λαμβάνουν χώρα σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, όπως σχόλια στο διαδίκτυο και καταχωρήσεις σε εφημερίδες. Το κείμενο επικεντρώνεται σε κοινωνικές δυναμικές που συμβαίνουν την περίοδο ως το 2013. Η εκδοτική χρονική οικονομία δεν συμβαδίζει με τη ραγδαία χρονικότητα της «κρίσης» αλλά έγινε προσπάθεια να ενταχθούν ορισμένα γεγονότα από μεταγενέστερες περιόδους στο κείμενο.

Βασική θέση είναι ότι η παρούσα συγκυρία οξύνει και πυροδοτεί πολιτι-

* Το κείμενο περιλαμβάνει ορισμένα θέματα τα οποία αναλύω σε εκτενέστερη μορφή στο K. Kalantzis, «“Fak Germani”: Materialities of Nationhood and Transgression in the Greek Crisis», περ. *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 57/4 (2015), σ. 1037-1069.

** Ευχαριστώ τους επιμελητές και τον ανώνυμο σχολιαστή του κειμένου. Είμαι ευγνώμων για τις συζητήσεις με τους Παύλο Βασιλόπουλο, Κωστή Κορνέτη, Κώστα Χρίτη, Ανδρέα Αναστασίου και Στέφανο Βασιλάκη. Ευχαριστώ επίσης τους Αλεξάνδρα Μπακαλάκη και John Borneman, καθώς και τους Πηνελόπη Παπαηλία, Βασιλική Γιακουμάκη, Aimee Placas, Othon Alexandrakis, Heath Cabot, Γιώργο Τσιμουρή, για τις επισημάνσεις τους. Ακαδημαϊκή και οικονομική στήριξη στην έρευνά μου προσέφερε το Seeger Center for Hellenic Studies του Princeton, όπως και τα ιδρύματα Arts and Humanities Research Council, University of London και University College London.